

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi

Guliston davlat universiteti

Ekologiya va geografiya kafedrası

Isroilov Sardor Abdukarim o'g'lining

**5110500-geografiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha
bakalavr darajasini olish uchun «O'lka tabiiy sharoitini o'rganishning
geografik xususiyatlarini ochib berish» mavzusidagi**

Bitiruv malakaviy ishi

Rahbar: Geografiya fanlari
nomzodi, dotsent Karshibayeva L.K. _____

Guliston-2020

Bitiruv malakaviy ish Guliston davlat universitetining 2019 yil _____
_____- sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan. Bitiruv malakaviy ishi Davlat attestatsiya
komissiyasining ____– sonli yig‘ilishida muhokama qilindi va “____” ball bilan
(_____) baholanadi.

Bitiruv malakaviy ishi “Tabiiy fanlar” fakul’tetining 2020 yil
“____” _____dagi ____– sonli Kengashi yig‘ilishi qarori bilan Davlat
attestatsiya komissiyasi yig‘ilishi qarori bilan himoya qilish uchun tavsiya etildi.

Fakul’tet dekani:

A.Yuldashov

Bitiruv malakaviy ish “Ekologiya va geografiya” kafedrasining 2020 yil
“____” _____dagi ____– sonli yig‘ilishida muhokama qilindi va himoyaga
tavsiya etildi.

Kafedra mudiri:

dotsent L.Karshibayeva

Bitiruv malakaviy ishi bajaruvchi 5110500-geografiya o‘qitish metodikasi
ta’lim yo‘nalishi 20-16 – guruh talabasi _____ Isroilov Sardor Abdukarim o‘g‘li

Rahbar _____ dotsent L.Karshibayeva

MUNDARIJA

Kirish.....
I-BOB. Geografiyani o'qitishning didaktik tamoyillari.....
1.1. Geografiyani o'qitish tamoyillarining mazmuni.....
1.2. Geografiyani o'qitishda o'lkashunoslik tamoyilining mohiyati.....
II-BOB. O'lka tabiiy sharoitini o'rganishning geografik xususiyatlari (Sirdaryo viloyati misolida).....
2.1. O'lkashunoslik tamoyilini yoritishda joyning geologik tuzilishi va rel'efini o'rganish.....
2.2. O'lkashunoslik tamoyilini yoritishda joyning iqlimini o'rganish.....
2.3. O'lkani gidrologik sharoitini o'rganish tartibi.....
2.4. O'lka tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosini o'rganish.....
2.5. O'lkani o'rganishda arxiv va og'zaki manbalarning ahamiyati.....
Xulosa va tavsiyalar.....
Bitiruv oldi amaliyoti davridagi nazariy ma'lumotlar.....
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Бугунги ўз-ўзини англаб, мустақиллигимиз кун сайин мустаҳкамлашиб бораётган шароитда она юртимизнинг ҳар бир фарзанди учун Ватанимиз тарихини севиш, ўрганиш, дилига жон этишдан ҳам муқаддасроқ бурч бўлмаса керак. Тарихга назар ташласак, ўз ўлкасини севамаган ва унинг тупроғини ардоқламаган биронта зотни учрата олмаймиз. Шунинг учун ҳам Ватаннинг ҳар бир фарзанди ўз Ватанини севиши, унинг тарихини ўрганиши, табиатини, уни асраб авайлаши керак. Бу ишларни бажаришда ўлкашунослик фани шу жумладан мактаб ўлкашунослигини ўрни алоҳидадир. Мактаб ўлкашунослик фани ўқитилар экан, тўпланган археологик, этнографик, топономик ва архив ҳужжатлари маълумотларини ўқувчиларга ўргатиш аҳамиятлидир.

Ўлкашунослик - Ватанимизнинг маълум бир қисми (вилоят, туман ёки аҳоли пунктлари) маҳаллий аҳоли иштирокида ҳар томонлама комплекс ҳолда ўрганишдир. Маълум ўлканинг (республикани) табиий шароитлари, аҳолиси, ҳўжалиги, маданияти, санъати, алоқа йўллари ва алоқа воситалари ўлкашуносликнинг объектлари ҳисобланади.

Бугун мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида кечаётган ўзгаришлар ва янгиланишлар, хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналишига асосланган Ҳаракатлар стратегиясида ўсиб келаётган авлодни жисмоний соғлом, руҳий ҳамда интеллектуал фикрлайдиган, қатъий позицияга эга, Ватанга содиқ қилиб тарбиялаш билан бирга болалар ва навқирон авлодлар ўртасида китобга меҳр қўйиш орқали онгу тафаккурини юксалтириш ҳамда математик, информатик, табиий билимларни юксалтириш муҳим мезони сифатида белгиланган.* Шунга асосан мактаб ўлкашунослиги таълим тарбияни турмуш, ишлаб чиқариш, янги

жамият қуриш тажрибаси билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиши билан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикасининг Халқ сўзи газетаси, 2017 йил 18 февраль сони

Мақтаб ўлкашунослиги фанлар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди ҳамда ўқитувчи зиммасига катта масъулият юклайди. У дастур асосида ўз аъзоларининг билим даражаси ҳамда ижодий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тадқиқот ўтказиш ишининг режаси ва иш ҳажми ҳамда услубини ишлаб чиқади. Ўлкашуносликнинг бутун муваффақиятини шу ишга раҳбарлик қилаётган ўқитувчининг билимига ва ташкил қила олишига боғлиқ. Агар ўқитувчи ўз ўлкасини яхши билса, бу ҳақдаги оғзаки ва ёзма манбаларни мунтазам ўрганиш билан бирга ўқувчиларнинг ота оналари, кексалар, ўлкашунослик ташкилотининг ходимлари билан суҳбатлар олиб бориб, педагогик маҳоратини ишга солса, ўқувчиларнинг фаоллиги ортиб боради, ўтилган маълумотларни тўлиқ ўзлаштириш билан бирга уни ҳаётга ҳам татбиқ қила бошлайди. Натижада ўқувчиларнинг пухта билим олиш билан бирга ўз ўлкасига бўлган меҳр-муҳаббати ортади ва тарихий тасаввури ҳамда тарихий тушунчаси шаклланиб боради.

Бўлажак педагог бакалаврлари ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятида, жумладан, мактаб, коллеж ва лицейларда ўқувчиларга дарс бериш жараёнида, турли илмий тадқиқот ишларини ташкил этишларида, улардан халқ хўжалигининг турли соҳаларида самарали фойдаланишда ўлкашунослик бўйича олган назарий ва амалий билимларига таянадилар. Айниқса, мактабда география дарсларини ушбу фандан олган назарий ва амалий билимларини қўллаган ҳолда ўтиши ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишларини орттириши яхши самара бериши таълим педагогикасида ўз исботини топган. Ана шу нуқтаи-назардан олиб қараганда, тадқиқот мавзуси ўзининг долзарб муаммоларни ҳал этишга қаратилганлигидан далолат беради.

Ўқитиш жараёнида ўлка маълумотларидан ўринли фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкасини тарихини билиб олишга, чуқур билим олишга,

мустақил ижод қилишга бўлган қизиқишини орттиради ва келгуси ҳаёт йўлини танлаб олишга ёрдам беради.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбекистон Республикасининг “Атрофимиздаги олам ва уни муҳофаза қилиш” экологик ҳаракатлари табиатдаги ўзгаришлар, уларнинг ҳозирги ҳолати, шунингдек, илмий дунёқарашни шакллантириш орқали табиатга нисбатан ижодий муносабатда бўлиш масалалари билан шуғулланишган. А.Г.Григорьянц, Е.М.Бельская, Л.Г.Малкина, Ю.Шодиметов, А.Минх, И.Н.МАлишева, М.И.Нуритдинова, М.Пакулова, В.И.Кузнецова, Петросова Р.А., Голов В.П., Сивоглазов В.И. З.Э.Махмудов, Б.Аминов, Ш.Қурбонов, П.Шермухаммедовлар илмий дунёқараш элементларини шакллантиришда атрофимиздаги оламда бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни кенг доирада ўрганишган. Улар ўз тадқиқот ишларида турли фан соҳалари – социология, демография, иқлимшунослик, физиология, микробиология, физика, кимё соҳаларида қўлланиладиган усуллар ва методлардан фойдаланишган.

Мамлакатимиз география таълимида ўлкашунослик маълумотларидан фойдаланиш А.Солиев, П.Баратов, каби олимлар томонидан ўрганилган. Лекин кўпгина ўқув қўлланмаларда асосий эътибор таълим методларини таърифлашга қаратилган. Тупроқларининг генезиси, типи, тадрижий ўзгариши Н.А. Димо (1916), М.А. Панков (1974), А.А. Рафиқов (1976), Б.Б. Ахунова (2006) ҳамда ЎзЕргеодезкадастр қўмитаси ҳузуридаги Тупроқшунослик ва агрокимё ИТДИ нинг кўплаб олимлари томонидан етарли даражада ўрганилган.

БМИнинг тадқиқот объекти ва предмети. БМИнинг тадқиқот объекти сифатида география дарсларида ўқувчиларни ўлкашунослик тамойилига асосланган ҳолда ўқитиш жараёни танланди. Ишнинг предмети эса ўлкашунослик тамойили асосида география дарсларида ўлка маълумотларидан фойдаланиш усуллари, уларни ўқитишнинг самарадорлигини оширишдаги аҳамиятини кўрсатиб бериш ва мактаб география курсларининг айрим мавзулари бўйича дарс ишланмалари тайёрлаш ҳисобланади. БМИда педагогик

амалиёт даврида ўтказилган кузатиш, педагогик эксперимент, таққослаш каби методик тадқиқот усулларидадан фойдаланилди.

БМИнинг мақсади ва вазифалари. Ушбу битирув-малакавий ишнинг мақсади география дарсларида ўлкашунослик бўйича тўпланган манба ва маълумотлар асосида ўқувчиларга билим бериш ҳамда мавжуд билимларни мустаҳкамлашдан иборатдир. Бинобарин тадқиқот иши ўз олдига икки мақсадни қўйиб ўрганилди. Бири ўз ўлкасининг ўтмишини археологик, этнографик, топономик, қўлёзма асарлар ва архив хужжатлари асосида ўрганиш ва уларни бир тизимга солиш, иккинчиси шу тўпланган маълумотлар асосида ўрта мактаб дарсларида фойдаланиш. Бу эса дарсларини мазмунли ва тушунарли бўлишини таъминлайди.

Қўйилган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот ишида қуйидаги вазифалар белгиланди:

- ўлкашунослик материалларини ёритишда табиий шароитни ўрганиш тартиби таҳлил қилинди;
- ўлканинг табиий ресурсларини ўрганиш тартиби орқали Сирдарё вилояти табиий ресурслари изоҳланди;
- ўлканинг гидрологиясини ўрганиш тартиби орқали ўлка сув ресурсларининг географик хусусиятлари очиқ берилди;
- ўлкани ўрганишда архив ва оғзаки манбаларнинг аҳамияти ҳамда ўлканинг жой номлари ҳамда географик хусусиятлари ёритилди.

БМИнинг таркибий тузилиши. Мазкур битирув иши кириш, икки боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. БМИнинг матн қисми _____ бетдан иборат бўлиб, мавзуга оид жадвал ва чизмалар келтирилган. Табиий география курслари бўйича айрим мавзуларга технологик ишланмалар илова қилинган. Фойдаланилган адабиётлар рўйхатида ____ та манба ва ____ та интернет сайти кўрсатилган.

I-БОБ. Географияни ўқитишда дидактик тамойилларнинг мазмуни

1.1. Географияни ўқитишда қўлланиладиган тамойилларнинг ўзига хос хусусиятлари

Ҳозирги замон педагогикасида ўқитувчининг фаолияти ҳамда ўқувчилар билиш фаолияти аниқ дидактик тамойиллар билан белгиланади. Географияни ўқитиш фани қуйидаги дидактик тамойилларга амал қилади.

Назарияни амалиёт билан боғлаш. Назарияни амалиёт билан боғлаш тамойили ўқитишда самарали ҳисобланади. Назарияни амалиёт билан боғлаш ўқувчиларни амалий масалаларни ҳал қилишда назариянинг аҳамиятини тушунишга олиб келади, бу уларнинг ўзлаштириш сифатини оширади. Бу тамойил меҳнат таълими ва ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлаш вазифаларини ҳал қилишда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқитишда назария билан амалиётнинг боғланиш таснифини ўқув предметининг мазмуни тақозо қилади. Географияда назарий билимлар ўқувчиларни табиатнинг у ёки бу ҳодисалари билан амалий таништириш жараёнида пухтароқ ўзлаштириб олинади. Бунда амалиёт ўқувчиларни назарияни ўзлаштиришга қизиқтириш учун ундан олдинроқ келиши мумкин. Назариянинг амалиёт билан боғланишини амалга оширишга дарёларнинг гидрологик ҳолати, тоғ – кон саноатида карьерларнинг фаолиятини кузатиш, дала экинлари ҳамда топографик ўлчаш ишлари бўйича амалий ишларнинг ўтказилиши ёрдам бериши мумкин. Ўқувчиларнинг тирик табиат бурчагидаги ишларини, шунингдек, ўсимликларнинг сувга, иссиқликка, ёруғликка эҳтиёжини, манзарали гул ўсимликларининг ўсиши ва ривожланишига органик ва минерал ўғитларнинг таъсирини ўрганишни, ҳосилдорлигини ошириш

бўйича тажрибалар ўтказишни меҳнат дарслари билан боғлаб олиб бориш назарий билимларини амалиёт билан алоқасини яхшилаш имконини беради.

География дарсларида назариянинг амалиёт билан боғланишини амалга ошириб боришда ўқувчиларнинг амалий фаолияти уларнинг назарий билимларни ўзлаштириб олишга бўлган интилишларини бўшаштирмаслиги лозим. Амалий ишлар учун шундай объект ва тажрибаларни танлаш керакки, бунда улар назарий тамойилларни тасдиқласин ва билимларни чуқурлаштириш учун хизмат қилсин.

Географияни ўқитишда назарияни амалиёт билан боғланиши, унинг барча босқичларида амалга оширилиши назарий билимларнинг чуқурлашиши, шунингдек, амалий фаолиятга тайёрлашга ёрдам бериши керак. Ўрганиладиган назарий билимларнинг мазмунига қараб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларнинг ҳар хил шакллари, масалан, лаборатория ишлари, саёҳатлар, амалий машғулотлар, ижтимоий-фойдали меҳнатдан фойдаланиш мумкин.

Географияни ўқитишда ўқувчиларнинг онглиги ва ижодий фаоллиги тамойили. Ўқувчиларнинг онглилиги ва ижодий фаоллиги тамойили; 1) ўқувчиларнинг ўқишга онгли ва ижодий муносабатда бўлишларини; 2) ўрганилаётган материални тушуниб олишлари ва тушунганларини ифодалай олишларини; 3) ўқишнинг ижодий таснифда бўлишини; 4) билимларни амалиётда онгли қўллашни ва уларни ишончга айланишини ўз ичига олади. Онглилик тамойилини амалга оширишда бош имконият ўқитувчига тааллуқлидир, у ўқувчи олдида турган вазифаларни аниқ қилиб ифодалаши ва уларни яхши бажаришга қизиқиш уйғотиши керак.

Ўқитишда онглиликни намоён бўлишининг олий шакли ўқувчиларнинг ижодий фаоллигидир, у гербарий, макет, модел, муляж тайёрлаш, ўтказилган кузатишларни тасифлаш ва ўқитувчи таклиф қилган мавзу бўйича бажарилган ишлар асосида кичик ахборот тайёрлаш билан боғлиқ бўлади.

Ўқитишнинг кўргазмалилик тамойили. Кўргазмалилик тамойилидан фойдаланиш асосий вазифаси ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини фаоллаштиришдир. Бу тамойил атроф оламни бевосита қабул қилиб олиш

асосидаги ўқитишни назарда тутди. Кўрғазмалик тамойилига риоя қилиш табиатни ўрганишнинг дастлабки босқичларида жуда муҳимдир, чунки мактаб ўқувчилари кўрганларида ҳосил қилган хиссий таассуротлари асосида тўғри тушунча ва хулосалар ҳосил бўлишига ёрдам берувчи билимлар олиш керак.

География бўйича дастурнинг организмлар ҳаётини табиий шароитларда ўрганишга, тирик табиат бурчагида, матаболди майдончаларида тажрибалар, кузатишлар ўтказиш имкон берувчи методларнинг қўлланишини, яъни ўқувчиларнинг бевосита кўз билан кўриб, атроф оламнинг жисм ҳамда ҳодисалари билан, шунингдек, уларнинг тасвирлар билан танишиши деб тушуниладиган кўрғазмали тамойилидан фойдаланишни назарда тутиши тасодифий эмас.

Географияни ўқитишдаги кўрғазмалиликни машғулотлар жараёнида фақат табиий жисмлар (тирик табиат бурчагидаги ҳайвонлар гербарийлар, тоғ жинслари ва минераллар ҳамда тупроқ коллекциялари), фойдаланадиган ёки тажриба кўринишдаги ҳодисаларни эслатувчи предметли кўрғазмаликка ва табиат жисмлар ёки ҳодисаларнинг суръат, жадвал, расм, модел, муляж, диапозитив, кинофильм, харита ва бошқалардан фойдаланиладиган тасвирий кўрғазмалиликка ажратиш мақсадга мувофиқдир.

Предметли ва тасвирий кўрғазмалиликни амалга ошириш асосида ўқитиш, айниқса, болалар тарбиясининг эртанги босқичларида, тафаккурнинг, кузатувчанликнинг фаолашишига ёрдам беради, ўрганилаётган масалаларга ўқувчилар қизиқишини оширади. Уларни оддий тадқиқотлар олиб боришга ўргатади, билимларни фаол қабул қилишга ёрдамлашиб, ўзлаштириб олиш жараёнини осонлаштиради, билимларнинг мустаҳкамлигини таъминлайди.

Табиат жисмлари ва ҳодисалари юзасидан олиб борилган кузатишлар маълумотларни тушуниб олишга ва ўзлаштирилганларни мустаҳкамлашга, ўқитувчи раҳбарлигида табиат ҳодисалари ўртасидаги чуқур боғланишларни аниқлашга, жисмлар тўғрисидаги фикрлар билан кўришганларини таққослашга имкон беради. Сўз билан қабул қилиш, сўз билан тасаввур этиш ўртасида пухта боғланишларнинг вужудга келиши ўқувчиларнинг табиат жисмлари ва

ходисалари тўғрисида ўқувчи ҳикоя қилиб берганларнинг ва улар тўғрисида дарсликлар ёзилганларнинг аҳамиятини тушуниб олишларига имкон беради.

1.2. Географияни ўқитишда ўлкашунослик тамойилининг моҳияти

Ўлкашунослик ўз туғилган ва яшайдиган жойи ҳақидаги билимлар мажмуаси бўлиб, жуда узоқ даврлар мобайнида вужудга келган. Ибтидоий одамлар ҳам ўз яшаш жойлари табиатини жуда яхши билишган, улар ўзларининг энг содда билимларини тошларга чизиб кетишган. Бундай расмларнинг анчагина қисми ҳозиргача сақланиб қолган.

Инсоният жамиятининг ривожланиши билан ўлка тўғрисидаги маълумотлар ҳам тўплана бошлади. Натижада ёзма ёдгорликлар ва манбаалар вужудга кела бошлади. Антик даврда ва ўрта асрларда турли хил ўлкаларни табиати, хўжалиги, тарихи ва маданиятига бағишланган асарлар вужудга келди. Ўлкамиз ҳақидаги маълумотлар Ал-Хоразмийнинг «Китоб – Сураат – ал - Арз» асарида келтирилган. Буюк ватандошимиз Абу Райҳон Ал-Беруний XI-асрда «Ҳиндистон» ва «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Захриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари ўлкашуносликка қўшилган улкан ҳиссаси ҳисобланади.

Фан ва техниканинг ривожланиши билан ўлкашунослик фанининг доираси чуқурлашаверди. XX-асрга келиб ўлкашунослик деганда ўз турар жойи, хўжалиги, тарихи ва маданияти тушунила бошланди. Натижада алоҳида вилоятлар, туманлар ва шаҳарларга бағишланган ўлкашунослик асарлари вужудга келди. Масалан «Ҳонобод», «Андижон вилояти», «Самарқанд вилояти», «Хоразм географияси» ва х.з.

Ўзбекистоннинг ҳар бир вилоятининг табиий ва иқтисодий хариталари нашр қилинди. Ҳозирги пайтда ҳар бир вилоятнинг географик ва ўлкашунослик атласларини яратиш лойиҳалари тузилган. Ўлкашуносликнинг объекти бўлиб табиат, аҳоли, хўжалик, тарих, санъат ва маданият ҳисобланади. Мазкур

объектлар турли фанлар томонидан ўрганилади. Аммо барча фанларнинг ўрганиш предмети биттадир, яъни ўлка. «Ўлка» шартли тушунча бўлиб, унинг миқёси ким ва қандай мақсадда ўрганишига боғлиқ. Масалан мактаб учун мактаб атрофи, маҳалла, қишлоқ, туман, шаҳар бўлиши мумкин.

Ўлкашуносликнинг қуйидаги тармоқлари мавжуд: табиий ёки географик ўлкашунослик, иқтисодий ўлкашунослик, тарихий, этнографик ўлкашунослик, маданий ва санъат ўлкашунослиги. Табиий ёки географик ўлкашунослик ўлка табиатини, яъни ўлканинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари, рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроғи, ўсимлиги ва ҳайвонот дунёси ҳамда ландшафтларини ўрганади.

Иқтисодий география ва иқтисодий ўлкашунослик ўлка аҳолисини, шаҳар ва қишлоқларини, ишлаб чиқариш корхоналарини, транспорт тизимини ва ташқи иқтисодий алоқаларини ўрганади. Тарихий ўлкашуносликнинг мақсади ўлка тарихини, тарихий воқеаларни, археологик ёдгорликларни, тарихий ёдгорликларни ўрганишдир. Санъатшунослик ўлкашунослигининг мақсади ўлканинг халқ ижодини ўрганишдир, яъни муҳим аҳамиятга эга бўлган санъат асарларини, тарихий жойларни (машҳур кишиларни ижоди ва ҳаёти билан боғлиқ бўлган) ўрганишдир.

Мактаб ўлкашунослигининг вазифаси ўқувчилар томонидан таълим-тарбия мақсадида ҳар хил манбалар бўйича ва бевосита кузатишлар асосида ўз ўлкаси худудини ҳар томонлама ўрганишдир. Ўлкашунослик ҳаёт билан боғланишнинг кудратли воситасидир. Кўпчилик ўқувчиларнинг мактабни битирганларидан кейин маҳаллий саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига ишлаш учун боришлари ҳисобга олинганда, ўлкашунослик алоҳида аҳамият касб этади.

Ўлкашунослик бевосита табиат муҳофазаси билан боғлиқ, чунки ўз ўлкасини билиш ўқувчиларга уни муҳофаза қилиш ва кўкаламзорлаштириш бўйича ишларда онгли қатнашиш имкониятини беради. Ўз ўлкасини ўрганиш ўқувчиларнинг мустақиллигини ривожлантиради, чунки бу ижтимоий-фойдали меҳнатда фаол қатнашишга имкон беради. Ўлкашунослик манбаларини

ўрганиш бўйича иш ўқув мақсадларга жавоб бериши керак, шунинг учун ҳам унинг мазмуни ўқув дастури билан белгиланади. Ўлкашунослик ишлари ташкил қилиниш шакллари бўйича синфда ва синфдан ташқарида бўлиши мумкин. Фақат улар барча ўқувчилар томонидан бажарилсин.

Ўлкашунослик тамойили назарий география курсининг ўқувчилар ўз ўлкалари табиат билан бевосита мулоқотда бўлишида оладиган тасаввурларга узвий равишда боғланишини назарда тутди. Ўлкашунослик билимларидан фойдаланиш ўқув ўлкашунослигининг бош мақсадидир. Бунинг учун ўқитувчи етарли ўлкашунослик маълумотларига эга бўлиши, ўқув манбаларини ўзлаштириш ва тушуниб олишга ёрдам берадиган маҳаллий маълумотларни дарслар учун танлаб олиши керак. Ўлкашунослик тамойили географияни ўқитишда кўпгина дидактик тамойиллардан (ўқитишнинг илмийлиги ва кўрғазмаллиги, аниқдан ноаниққа, яқиндан узоққа бориш кабилардан) фойдаланишга имкон беради. Маҳаллий ўлкашунослик манбаларидан ўқитувчи географияни ўқитишда тушуниш, таққослаш ва кўрсатиш учун, ўқувчиларнинг кўпгина табиат ҳодисаларини бевосита идрок қилишларида фойдаланади.

Ўлкашунослик тамойилидан мунтазам равишда фойдаланиш, олинган назарий билим ва уқувларни турмуш (масалан, қишлоқ хўжалик ишларининг мўтадил, яъни оптимал муддатларини аниқлаш учун олдиндан об-ҳавони айтиб бериш, дарёсидан ўтишда хавфсизликни таъминлаш мақсадида унинг оқими режимини аниқлаш, маҳаллий қишлоқ хўжалиги ташкилотлари учун ўсимликлар йиғиш ва ҳоказолар) билан боғлаш ёрдам беради.

Шундай қилиб, географияни ўқитиш “оғзаки” бўлмай, балки ҳақиқатни кузатиш асосида қурилади. Бунда ўлкашуносликдан географияни ўқитишда ҳар куни ва узлуксиз фойдаланиш кераклиги маълум бўлади. Барча дарслар ўлкашунослик тамойили асосида тузилиши керак. Ўқув ўлкашунослигини ўлкани ўрганиш бўйича фақат юриш ва тўғарак ишлари ташкил қилиш билангина эмас, балки ҳар хил табиий ҳодисаларни мунтазам кузатишлар билан, ўрганилаётган ҳудудининг ажойиб табиий ва хушҳаво жойларни

текшириш билан ҳамда ўз кузатишларини умумлаштириш билан ҳам боғлаш керак бўлади.

Дарслардаги умумлаштириш ўрганиладиган дастур мавзулари билан боғлиқ ҳолда бориши лозим. Ўлкашунослик тамойилининг моҳияти шундан ҳам иборатки, у ўқувчиларга таниш бўлган жойда табиат ҳодисаларни кузатиш ва ҳақиқий тасаввурлар асосида география асосларини ташкил қилувчи тушунчаларни ташкил қилувчи тушунчаларни шакллантириш имкониятини беради. Жонажон ўлкани ўрганиш умумий география курсини ўрганиш билан параллел ҳолда олиб борилмоғи лозим. Ўлкашунослик тадқиқотларнинг муҳим қисми тупроққа, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига тасниф тузиш, дарёлар оқимининг режими ва хусусиятини ўрганиш, табиат муҳовазасидир.

Ўқувчилар ўзларнинг шаҳар ёки қишлоқларида қанақа дарё, анҳор каби сув ҳавзалари, кўчатзорлар борлигини, уларни ифлосланишдан сақлашни билиб олишлари керак. Ҳайвонларга ғамхўрлик қилиш лозим. Қимматли табиат объектларнинг таърифини тузиш ва уларни кўриқлаш, зарарли табиий жараёнларнинг (жарликлар, ўпиришлар, емирилишлардан ҳосил бўлган жисмларнинг) одамнинг хўжалик фаолиятига таъсирини ўрганиш ва уларнинг олдини олишда иштирок этиш лозим.

Ўлкашунослик тамойилини ўқув-тарбия ишларида фақат мактаб ўлкашунослик бурчагида маҳаллий манбаларни изчил равишда тўплаб борган шароитдагина амалга ошириш мумкин. Энг оддий ўлкашунослик кузатишлари, ўқувчилар чиқарган хулосалар улар онгида аста-секин тўпланиб боради ва бу хулосалар ҳаётда ҳамда табиатни кейинчалик ўрганишда керак бўладиган асосий географик тушунчаларини шакллантириш учун манба бўлиб қолади.

II-БОБ. Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятлари (Сирдарё вилояти мисолида)

2.1. Ўлкашунослик тамойилини ёритишда жойнинг геологик тузилиши ва рельефини ўрганиш

Ўлканинг табиий шароитини ёритишда албатта жойнинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари, рельефи, иқлими ва ички сувларини ўрганишга алоҳида эътибор берилади ва уни ўрганиш тартибини Сирдарё вилояти табиий шароити мисолида кўриб чиқамиз.

Жойнинг геологик тузилиши, фойдали қазилмалари ва рельефини ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади. Жойнинг геологик тузилиши асосан тоғ жинслари очилиб қолган жойларда ўрганилади. Тоғ жинслари кўпинча дарё қирғоқларида, жарларда, тоғ ёнбағирларида, очик усулда қазиб олинган конлар (карьерлар) деворларида очилиб қолади. Бундай жойлар геологик очилмалар деб аталади.

Геологик очилмаларда тоғ жинслари қуйидаги тартибда ўрганилади:

- геологик очилма нураган жинслардан ёки ўсимликлардан тозаланади;
- геологик очилмада мавжуд бўлган тоғ жинслари номлари аниқланади;
- аниқланган тоғ жинслари қатламларининг жойланиши ва қалинлиги аниқланади;
- тоғ жинслари қатламларининг морфометрик ўлчамлари аниқланади, яъни қиялиги, йўналиши ва х.к.
- очилмадаги тоғ жинсларининг ҳолати ўрганилади яъни дарзсимонлиги, намлиги, қаттиқлиги, зарраларнинг ўлчамлари;

- очилмадаги тоғ жинсларининг турлари аниқланади яъни магматик, чўкинди, метаморфик;

- агар очилмада асосан чўкинди тоғ жинслари жойлашган бўлса уларнинг ҳам генетик турлари аниқланади (чақик, химик, органик). Агар чақик тоғ жинслари тарқалган бўлса улар шағал, қум, гил ва қумтошларга бўлинади. Кимёвий тоғ жинслари қатламлари мавжуд бўлса улар турли хил тузлардан иборат бўлади, органик тоғ жинслари эса оҳактош, бўр ва бошқалар;

Ўлкадаги фойдали қазилмалар жойнинг геологик тузилиши билан чамбарчас боғланган. Фойдали қазилма конлари металл ва нометал гуруҳларга бўлинади. Металли фойдали қазилмалар ўз навбатида қора ва рангли металлларга бўлинади. Нометал фойдали қазилмалар эса қуйидаги гуруҳларга бўлинади: қурилиш хом-ашёси (оҳактош, марамар, қум, ғишт хом-ашёси, гранит ва х.к.); тоғ – кимё хом-ашёси (фосфоритлар, тузлар, флюорит ва х.к) ва бошқалар. Қурилиш хом – ашёси фойдали қазилмалари жуда кенг тарқалган ҳамда ер юзасида ва ер юзасига яқин жойлашади. Шунинг учун уларни ўрганиш металл фойдали қазилма конларига нисбатан осонроқ.

Жойнинг Рельефини ўрганиш ҳам ўлкашуносларнинг маъсулиятли ишларидан бири ҳисобланади. Рельефни келиб чиқиши ва ривожланиши ва тарқалишини геоморфология фани ўрганади. Рельеф шаклларини икки хил синфлаштириш мавжуд: а) ташқи тузилиши ва ўлчамлари бўйича (морфологик синфлаштириш); б) келиб чиқиши ва ривожланиши хусусиятларига кўра (генетик синфлаштириш).

Рельеф ташқи тузилиши ва ўлчамларига кўра иккита йирик гуруҳга бўлинади: тоғли ўлкалар ва текисликлар. Тоғлар ясси, ўртача ва баланд тоғларга бўлинади. Бундан ташқари тоғли ўлкалар, тоғ массивлари, тоғ занжирлари, тоғ тизмалари ва тоғликларга бўлинади. Текисликлар қуруқликнинг 200 метрдан баланд бўлган энг йирик қисмларидир. Мазкур морфологик бирликлар ўз навбатида янада кичикроқ ўлчамдаги рельеф шаклларига бўлиниб кетади. Рельеф шаклларининг генетик синфлари уларни ҳосил бўлиш сабаблари ва шароитлари билан белгиланади. Ернинг ички

кучлари (зилзилалар, тектоник ҳаракатлар, вулканлар) таъсирида тоғлар кўтарилади, ботиқлар ҳосил бўлади. Ернинг ташқи кучлари (шамол, сувлар, музлар) таъсирида тоғлар емирилади, ботиқлар тўлдирилади. Ернинг ташқи кучлари экзоген кучлар деб аталади, улар таъсирида мавжуд рельеф шакллари ўзгаради ва янада майдароқ рельеф шакллари вужудга келади.

Қора дарё водийсини торайган қисми Кампирровот деб аталади, ҳозир бу ерда Андижон сув омборининг тўғони жойлашган. Водийнинг ушбу торайган жойида шамол тезлиги ва кучи катта бўлади. Бунинг натижасида қоя силликланиб ва емирилиб кампир шаклига келган. Уни Хонабодда аҳоли «Кампиртош» деб аташади, Кампирровот сўзи ҳам шундан келиб чиққан.

Чўлларда шамол олиб келаётган зарралар миқдори ва шамол тезлиги катта бўлгани учун қолдиқ тоғ рельефи ҳосил бўлади. Доимий шамоллар йўлларида барханлар, денгиз қирғоқларида эса дюналар ҳосил бўлади. Рельеф шаклларининг иккинчи гуруҳи ер ости сувларининг фаолияти билан боғлиқ. Ер ости сувларининг фаолияти таъсирида сурилмалар ва карст ходисалари содир бўлади. Ер ости сувлари тоғ жинсларига шимилиб сув ўтказмайдиган қатламгача тушади ва мазкур қатлам устида тўплана бошлайди. Бунинг оқибатида тоғ жинсларининг оғирлиги ортади, мустахкамлиги камаяди, сув ўтказмайдиган қатлам устида сирпанчиқ сурилиш чизиғи вужудга келади, натижада тоғ ён бағриларида сурилмалар шаклланади. Бундай сурилмаларга мисол қилиб Охангарон водийсидаги Отчасой, Жигаристон ва бошқаларни мисол келтириш мумкин. Отчасой сурилмасининг майдони 8 км^2 , ҳажми 800-900 млн. м^3 бўлган. Сурилма оқибатида 20 минг аҳолиси бўлган тешиктош посёлкаси кўчирилди. Охангарон дарёси ўзани кўчирилди. Оқибатда жамиятга жуда катта моддий ва маънавий зарар келтирилди. Ер ости сувлари сувда эрийдиган тоғ жинслари орасидан ўтганда уларни эритиб олиб кетади, натижада ер остида турли узунликдаги ва ҳажмдаги бўшлиқлар, яъни ғорлар ҳосил бўлади.

Рельеф шаклларини учунчи генетик турини оқар сувлар таъсирида ҳосил бўлган рельеф шакллари ташкил қилади. Оқар сувлар таъсирида рельефни

эрозион ва аккумулятив турлари ҳосил бўлади. Эрозион рельеф шакллари оқар сувларни емириш иши натижасида вужудга келади. Уларга тор даралар, дарё водийлари, жарлар ва ёрлар (тик жар) киради.

Даралар асосан тоғларда, қаттиқ ва мустаҳкам қояларни оқар сувлар таъсирида емирилиши оқибатида ҳосил бўлади. Дарёлар юқори оқимида қояли ёнбағирлар тарқалган ҳудудларда тор водийлар ҳосил қилади, текисликда эса кенг водийларни ҳосил қилади. Оқар сувлар юмшоқ жинслар тарқалган жойларда уларни емириб ариқчалар ҳосил қилади. Ариқчалар аста секин каттайиб жарларга айланади. Жарланиш ҳосилдор ерларни ишдан чиқишига олиб келади.

Рельефни ўлкашунослик мақсадларида ўрганишда фақат рельеф шакллари, уларни келиб чиқишини ҳамда регионал тавсифлаб қолмасдан, уларнинг ўзига хос ва энг қизиқарли шакллари хам тўла ва ҳар томонлама тавсифини тузиш лозим.

Шу боис Сирдарё вилояти географик ўрни қуйидагича тасифланади.

Сирдарё вилояти Мирзачўлнинг шимол ва шимоли-шарқида, асосан Сирдарёнинг чап соҳилидаги аккумулятив террасаларда жойлашган. Вилоят Мирзачўлнинг ўзлаштирилган ҳудудларини ўз ичига олади. Унинг ҳудуди шимол ва шимоли-шарққа томон пасайиб борган кенг текислик бўлиб, шимолдан Қозоғистон республикаси билан, шимоли-шарқ ва шарқдан Тошкент вилояти билан, жануби-шарқдан Тожикистон республикаси билан, жануб, жануби-ғарб ва ғарбдан Жиззах вилояти билан чегараланган.

Геологияси. Вилоят ҳудуди Турон плитаси билан ҳаракатчан Ғарбий Тянь-Шань ороген областининг туташган минтақасидаги йирик Тошкент-Мирзачўл чўкмасида жойлашган. Мезо-кайнозой жинсларидан тузилган йирик структурали элементлари мавжуд. Букилма асосида палеозойнинг оҳактош ва сланецлари жойлашган. Букилмада мезозой ва кайнозой ёшидаги чўкинди жинсларнинг тўпланиши содир бўлган. Тошкент-Мирзачўл букилмасининг жанубий қисми Меҳнатқаш-Писталитов антиклинал зонаси билан чегараланган. Антиклиналнинг шарқий қисмида ер юзига неоген, ғарбида эса палеозой

жинслари чиқади. Антиклинал минтақа рельефида Писталитов, Балиқлитов, Хонбандитов ва шарқда эса Мўғилтов билан ифодаланган.

Меҳнаткаш-Писталитов антиклинал минтақа билан Туркистон тизмасининг тармоқлари орасида Ломакин букилмаси жойлашган. У ғарбда Қўйтош тоғ оралиғидаги чўкма билан, шарқда эса Фарғона депрессияси билан туташади (О.А. Рыжков ва бошқ., 1962. бўйича Қўқон синклиналининг Охунбобоев букилмаси билан бирлашади). Чўкмада палеозойнинг оҳактош ва сланецлари 1400 м чуқурликда жойлашган. Букилма камроқ бўр, палеоген ва катта қалинликда неоген-тўртламчи давр ётқизиклари билан тўлган. Тошкент-Мирзачўл чўкмасининг тектоник ривожланишида икки даврни ажратиш мумкин: платформали (юқори палеозой – ўрта олигоцен) ва платформадан кейинги (юқори олигоцен-антропоген). Триас ва юра даврларида чўкма усти текисланган ҳудуддан иборат бўлган, унда қобик нураш ҳодисаси юз берган. Тошкент-Мирзачўл чўкмасида биринчи букилиш ва трансгрессия юқори бўрда содир бўлган. Унда чўкма эпейрогеник кўтарилиб, куруқликка айланган. Бирок, палеоценда Ўрта Осиёнинг жануби-шарқини бурмаланиши туфайли пасттекислик яна сув билан қопланади. Денгиз трансгрессияси қуйи олигоценга қадар давом этади. Ўрта олигоценда альп тектоник ҳаракатлар натижасида Тошкент атрофи, Қизилқум ва Мирзачўл жадал кўтарилиш босқичига ўтади. Бу ҳодиса, айниқса, неогенда кучлироқ бўлиб беради. Мезозой, қуйи ва ўрта палеогенда Мирзачўлда асосан кум-гил ва карбонатли сульфат формациясига оид ётқизиклар атрофдаги тоғлардан ювилган ва ҳудудда тўпланиб борган.

Ғарбий Тянь-Шаннинг кўтарилиши туфайли неоген-тўртламчи даврда Тошкент атрофи ва Мирзачўлда катта ҳудуд чўкиш ёки букилиш ҳодисасини бошдан кечирди. Чўкиш натижасида тоғлар этагида катта қалинликда моласс қатлами таркиб топди. Мутахассисларнинг фикрича Мирзачўлнинг шимолий ва марказий қисмлари олигоцен охирларидан то ҳозирги кунга қадар 1000 м гача чўкиб, тоғ этаклари шунчага кўтарилди. Палеозой жинслари 2500-3000 м чуқурликда жойлашган. Чотқол-Қурама ва Туркистон-Нурота тоғларининг неоген-тўртламчи даврларда жадал кўтарилиши ва Мирзачўл ўрнининг

букилиши натижасида катта қалинликда дағал ва гил-қумоқ ётқизиқлар тўпланади. О.А.Рыжков ва бошқ. (1962) маълумотича ушбу жинсларнинг қалинлиги марказий қисмида 1200 м, тоғ этакларида 1000-1200 м, ғарбда 800 м гача етади. Неоген жинслари кўпроқ зич гил ва алевролитдан ташкил топган бўлиб, қум ва қумтошли кичик қатламларни ташкил қилади. Неогеннинг бошларида Мирзачўлнинг юзаси пасттекисликдан иборат бўлиб, унинг марказий қисмида бир неча берк ботиқлар мавжуд бўлган.

Шимоли-шарқдан оқиб келадиган Чирчиқ, Оҳангарон, Келес дарёлари, жануби-шарқдан Роватсой, Пшоғарсой, Ховоссой, Зоминсув ва бошқалар жанубдан Мирзачўл маркази томон ўз ёйилмаларини вужудга келтириб, бир-бирларига қарама-қарши ҳаракат қилишган ва натижада унинг марказида ҳозирга қадар мавжуд бўлган Етгисой, Сардоба, Қорақарой, Шўрўзак каби пастқам ботиқлар вужудга келган.

Мирзачўлда тўртламчи давр ётқизиқларининг вужудга келишида Сирдарёнинг аҳамияти катта. Сирдарё Фарғона водийсидан плиоценда оқиб чиққан. Дарё Фарғона водийсидан чиққанидан сўнг Мирзачўлда ёйилиб оққан ва Қизилқумга томон йўналганлиги тахмин қилинади. Мирзачўл плейстоценнинг бошларида кенг текислик бўлиб, унда кўл-континентал ландшафтлар ҳукмрон бўлган. Қуйи плейстоценда Сирдарё, Чирчиқ, Оҳангарон, Келес дарёлари дағал жинслардан иборат пролювиал-эллювиал ётқизиқларни шимоли-шарқий қисмига элтган. Сўх комплекси ётқизиқлари қалинлиги 150 м.гача боради. Жанубда эса сой ва дарёлар пролювиал жинсларни ётқизган. Ўрта плейстоценда неотектоник ҳаракатлар кучлироқ юз бермаганлиги сабабли ҳамма жойда қалин қумлоқ-шағал тош-силлиқланган тошлар ётқизиғи тўпланган. Тошкент комплекси қалинлиги 100 м.дан 220 м.гача боради. Бу вақтга келиб Сангзор дарёси Зарафшон ҳавзасидан ажралиб, Мирзачўл томон оқа бошлаган.

Юқори плейстоценда Сирдарё ҳозирги Чордара шаҳри яқинида шимолга томон бурилиб, Жанадарё орқали Орол денгизига қараб оқа бошлаган. Тўртламчи давр ётқизиқларининг энг устки қатлами мирзачўл комплекси

(юқори плейстоцен) ётқизиқларидан иборат. Улар Сирдарёнинг III террасасини ташкил этади. Террасанинг юзаси қалинлиги 14-40 м лёссимон кумоқ ва кумлоқ ётқизиқлар билан қопланган. Сирдарёнинг пролювиал-аллювиал ётқизиқлари билан жанубдан келган сойларнинг пролювиал жинслари ўртасидаги чегарани айрим тадқиқотчилар Етисой пастқамлигининг жанубий ёнбағрига мос келади дейишса, баъзилари, жумладан В.Г. Гофуров (1968) эса бу чегарани ундан жануброқдан ўтади деб таъкидлайди. Голоценда рўй берган янги тектоник ҳаракатлар натижасида Сирдарёнинг икки ёш террасаси ва қайири пайдо бўлган. Улар лёссимон кумлоқ, кумоқ, қум ва шағал тошлардан иборат (сирдарё комплекси).

Рельефи ва литологияси. Мирзачўлнинг кенг текислик, тоғ олди баландликлари ҳамда ботиқликларга эга бўлган ўзига хос ўзаро генетик боғлиқ рельефи бўлиб, кўпинча бу генетик боғлиқлик олиб бориладиган геоморфологик тадқиқотларда қарама-қарши фикрларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Масалан, Н.А. Димо(1916) ва Н.М. Решеткиналар (1972) Мирзачўлга тоғ олди текислиги деб қараган бўлсалар, В.А. Ковда (1958) аллювиал текислик, Д.М. Кац ва М.А. Панков тоғоралиқ чўкма, М.А. Панков, Н.Н. Ҳожибоев, Н.М. Решёткина, Х.И. Якубов ва бошқалар Мирзачўлни тоғоралиқ чўкма деб қараб, бу чўкма Туркистондан келадиган пролювиал ётқизиқлар ҳамда Чирчиқ, Ангрён, Сирдарёларнинг аллювиал ётқизиқлари билан қопланган деб ёзишган. Бу муаллифлар ичида М.А. Панковнинг (1974) иши ҳар томонлама мажмуали бўлиб, Мирзачўлни ягона массив тариқасида қарайди.

Мирзачўл воҳаси тектоник жиҳатдан бир хил эмас. Унинг жанубидаги тоғ тизмалари палеозой эрасининг герцин тоғ ҳосил бўлиш жараёнида кўтарилган. Бу даврда Мирзачўлнинг текислик қисми денгиз суви остида бўлган. Сўнгра кўтарилган тоғлар емирилиб пасайган, натижада уларнинг қуйи қисмларини денгиз суви босган. Альп тоғ ҳосил бўлиш жараёнида ўша пасайган тоғлар қайта кўтарилиб, денгиз суви чекиниб, ўлканинг текислик қисми ҳам қуруқликка айланган. Воҳанинг текислик қисми шимоли-ғарбга нишаб бўлиб,

денгиз сатҳидан ўртача баландлиги 250-300 м.ни ташкил этади. Унинг шимоли-ғарбий қисмининг денгиз сатҳидан баландлиги эса 230 м., жануби-шарқий қисминики 350 м., Сирдарё соҳиллари 250 м., жануби, яъни тоғ олди зоналарининг денгиз сатҳидан баландлиги 450-530 м.ни ташкил этади.

Худуднинг асосий нишаблиги деярли оқимсиз, ниҳоятда улкан ботиксимон майдонга йўналган. Сирдарёнинг суви қадимдан мана шу ботикқа сизиб чиқади. Мирзачўл ана шу сизот сувлардан (табиий ёғинларни ҳам қўшганда) ҳар йили қарийиб 150-200 минг тонна тузни шимиб ютади. Табиий нишаб деярли йўқлигидан, ҳар йили фақат 5 минг тоннага яқин туз чиқариб ташланади. Демак, бу ботик Мирзачўлга суғоришдан илгари ҳам туз оқиб келганлигидан далолат беради.

2.2. Ўлкашунослик тамойилини ёритишда жойнинг иқлимини ўрганиш

Ўлка иқлимини ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади. Иқлим деб маълум бир жой учун хос бўлган ва асрлар давомида ўзгармайдиган об-ҳавонинг кўп йиллик меъёрига айтилади. Ҳар қандай ўлкани иқлимини тавсифини тузиш қуйидаги учта иқлим ҳосил қилувчи омилларни баҳолашга асосланади: радиацион, атмосфера ҳаракатлари ва ер юзасини тузилиши. Радиацион (Қуёш иссиқлиги) омил ўлкани экваторга нисбатан жойланишига, яъни географик кенгликка боғлиқ. Турли географик кенгликларда Қуёш нурларини Ер юзасига тушиш бурчаги турлича бўлади. Экватордан кутбларга томон Қуёш нурларининг ер юзасига тушиш бурчаги камайиб боради. Қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса ер юзасига шунча кўп иссиқлик келади.

Иқлимнинг радиацион кўрсаткичлари ялпи радиация ва радиацион мувозанат билан белгиланади. Ялпи радиация тўғри (бевосита Қуёшдан келадиган) ва сочма (атмосферадан ва фазодан келадиган радиация) радиация йиғиндисидан иборат. Радиацион мувозанат деганда ялпи радиация ва ерга

синган ердан қайтган радиациялар айирмасидан иборат. Радиацион мувозанат манфий (қиш ва кечаси), мусбат (ёз, кундузи) бўлиши мумкин. Атмосфера (ҳаво массалари) ҳаракатлари муҳим иқлим ҳосил қилувчи омил бўлиб ҳисобланади. Мазкур омил жойдаги атмосфера босимини меъёрини циклон ва антициклонларнинг вужудга келиши ва алмашилиши, асосий ҳаво массаларининг турларини, ривожланишини, шамолларнинг йўналишини ва кучини белгилаб беради.

Ер юзаси тузилиши ҳам иқлим ҳосил қилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Тоғ тизмалари ҳаво массаларини йўлини тўсиб қолади ва уларни ҳаракат йўналишини ўзгартиради. Масалан, Австралияни шарқий қисмида жойлашган Катта сув айирғич тизмаси Тинч океандан келаётган нам ҳаво массаларини тўсиб қолади, натижада Австралиянинг катта қисмида чўллардан иборат. Ўрта Осиёни катта қисмини чўллар ташкил қилади, ёзда қумлар қизиб ҳавони ҳароратини кўтариб юборади ва тропик ҳавони вужудга келишига олиб келади.

Иқлимни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Иқлим ҳосил қилувчи омилларни ўлка иқлимига таъсирини ўрганиш. Бу эса иқлим кўрсаткичларини илмий асослашга, уларни табиий географик жараёнлар билан алоқасини аниқлашга имкон беради. Бунинг учун жойни географик кенглиги аниқланади ва унинг асосида Қуёш нурларини ер юзасига тушиш бурчаги ҳисобланади. Ҳаво массаларини ҳаракатини ўрганиш учун ўрганилаётган қайси иқлим минтақасининг қайси қисмида жойлашганлиги аниқланади. Масалан, Тошкент шаҳри мўътадил иқлим минтақасининг жанубида жойлашган. Бу ерда доимо мўътадил ҳаво массалари ҳукмрон, қиш совуқ бўлади.

2. Жойнинг иқлимини тавсифини тузиш. Бунинг учун жойнинг иссиқлик шароитини кўрсаткичларини таҳлил қилмоқ лозим: ҳаво ҳарорати ўртача йиллик, ўртача ойлик, энг совуқ ва энг иссиқ, ойларнинг ҳароратлари; йиллик

ва ойлик максимал ва минимал ҳаво ҳарорати. Иқлимни қишлоқ хўжалик мақсадларида баҳоланади эффе́ктив ҳароратлар йиғиндиси аниқланади.

3. Жойдаги атмосфера ёғинлари миқдори аниқланади. Йиллик, ойлик атмосфера ёғинлари миқдори, уларни ҳудуд бўйича таққосланиши, қор қопламнинг қалинлиги ва туриш муддати аниқланади. Қор қопламнинг қалинлиги ўлчов таёғи билан аниқланади.

4. Ўлка фасллари иқлим тавсифи тузилади. Бунда мазкур жой учун хос бўлган атмосфера ва иқлим ҳодисалари аниқланади: сел, дўл, чақмоқ, жала, булутлар, Афғон шамоли, Бекобод шамоли, Қўқон шамоли.

5. Ўлка иқлимни ўрганиш давомида иқлимни қишлоқ хўжалиги ва рекреация мақсадларида ҳам баҳоланади. Ўлка иқлимни тури Ўзбекистон ёки Ўрта Осиё иқлим харитаси ёрдамида аниқланади. Ўз ўлкасини иқлими турини аниқлагандан сўнг тегишли илмий манбаалар, иқлимий ва агрометеорологик маълумотлар асосида жойнинг иқлимни асосий жиҳатлари ва кўрсаткичларини аниқлаш мумкин.

Ўлка об-ҳавони ўрганиш тартиби қуйидагича олиб борилади. Об-ҳавони ўрганиш ўлкашунослик ишларида катта аҳамиятга эга, чунки ўлкашунослик тадқиқотлари учун саёҳатга ёки туристик маршрутга чиқиш об-ҳавога боғлиқ. Об-ҳавони ўзгаришини маҳаллий белгиларга қараб олдиндан аниқлаш саёҳатни амалга оширишни, тадқиқот ишларини олиб бориш, муддатларини белгилаб боради.

Об-ҳавони кузатиш қуйидаги қисмлардан иборат: метеорологик кузатишлар; булутларни кузатиш; шамолни ўрганиш; барқарор булусиз яхши об-ҳавони белгиларни аниқлаш; об-ҳавони айнаш белгиларни аниқлаш; барқарор айниган об-ҳаво белгиларини яхши томонга ўзгариши белгиларини ўрганиш.

Метеорологик кузатишлар. Метеорологик станцияларда об-ҳавони кузатиш ҳар олти соатда олиб борилади: 1,7,13 ва 19 да. Шунинг учун ўлкашунослик экспедицияларни ва туристик саёҳатларда об-ҳавони кузатиш айнан шу соатларда олиб борилса яхши бўлади. Тунги кузатишларни олиб борилмаса ҳам бўлаверади.

Кузатиш вақтлари белгилангандан сўнг албатта шу белгиланган вақтларда ҳарорат, намлик, босим ва бошқа метеорологик кўрсаткичлар аниқланиб журналга қайд қилиб борилиши лозим. Кузатиш журналини «об – ҳаво кундалиги» деб аталса ҳам бўлади.

Кузатишни иложи борица очик жойда олиб борган яхши. Туристтик саёҳатларда об-ҳаво кўпинча метеорологик асбобларсиз олиб борилади. Шунинг учун кузатиш натижалари аниқ бўлиши учун икки гуруҳга бўлиниб кузатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Сўнгра кузатиш натижалари солиштирилади ва ўзгаришлар киритилади ёки ўртачаси олинади.

Туристтик саёхатларда атмосфера босими фақат асбоблар ёрдамида, палаткани ичида ёки ёпиқ жойда аниқланади. Атмосфера босими саёхат давомида барометр – анероид билан ёки анероид – восотомер билан аниқланади. Босимни ўлчаш ишлари анероид горизонтал ҳолда турганда олиб борилади. Анероиддан босим ўлчами ҳақида маълумот олинаётганда унинг ойнасига чертилади, анероид стрелкаси силжигандан сўнг ҳисоб олиш мумкин.

Ҳароратни аниқлаш фақат салқинда олиб борилади. Туристтик саёхатларда кўпроқ праҳч-термометридан фойдаланиш қулай. Термометр ипи ёрдамида 1-2 минут давомида бошдан юқори кўтариб айлантрилади, сўнгра тезлик билан ҳисоб олинади. Агар праҳч-термометри бўлмаса оддий термометрдан фойдаланиш мумкин.

Ҳаво ҳароратини ва намлигини бирданига аспирацион психрометр билан ҳам аниқласа бўлади. Психрометр йиғмасида 2 та термометр мавжуд. Ўнг томондаги термометрнинг резервуари батист материали билан ўралган, кузатиш олдида 4 минут, қишда 15 минут батист дистилланган сув билан намланади. Бунда палеткали резинали балончадан фойдаланилади. Сўнгра аста аспиратор юргизилади, 3 минутдан сўнг қуруқ ва нам термометрлардан уч маротаба ҳисоб олинади. Сўнгра олинган ҳисобларни ўртачаси чиқарилади. Қуруқ тарометрдан олинган ҳисобларни ўртачаси ҳаво ҳароратини беради, намланган термометрдан олинган ҳисобларни ўртачаси чиқарилади. Қуруқ тарометрдан олинган ҳисобларни ўртачаси ҳаво ҳароратини беради, намланган термометрдан олинган ҳисоблар асосида «Психрометрик жадваллар» орқали ҳавонинг намлиги аниқланади.

Шамолни кузатиш унинг йўналишини ва тезлигини аниқлашдан иборат. Шамол қайси томондан эса унинг йўналиши ўша томон билан аниқланади. Масалан, шимолдан эсаётган шамолларнинг йўналиши шимолий, жанубдан эсаётганники эса жанубий бўлади. Шамолларни йўналишини белгилаш учун метеорологик станцияларда махсус белгилардан фойдаланилади. Бунда шамолларни йўналиши, ўша йўналишнинг бош ҳарфи билан белгиланади. Масалан, шимолий йўналишдаги шамол – Ш, шарқий йўналишдаги шамол – Шқ, жанубий йўналишдаги шамол – Ж, ғарбий йўналишдаги шамол – Ғ, жануби-ғарбий шамол – ЖҒ, шимоли-ғарбий шамол – ШҒ, шимоли-шарқий шамол – ШШқ ва ҳ.к.

Туристтик саёхатларда шамолни тезлиги анемометр асбобида аниқланади. Шамол тезлигини аниқлашдан олдин асбобни кўрсаткичидан ҳисоб олинади. Сўнгра анемометр кўтарилади, ҳамда секундометр юргизилади. 100секунддан сўнг счетчик юргизилади ва унинг кўрсатиши ёзилади. Шамолни тозаллигини аниқлаш учун анемометрни охириги кўрсаткичидан дастлабки кўрсаткичи айрилади ва 100 га бўлинади (кузатиш даври 100 секунд). Агар шамолни тезлигини аниқлайдиган асбоб бўлмаса, Бофортнинг 12 – балли шкаласидан фойдаланиш мумкин. Мазкур шкала ёрдамида шамолни кучини чамалаб аниқлаш мумкин.

Ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган туристик саёхатларда метеорологик асбобларсиз олиб бориладиган оддий кузатишлар ҳам амалга оширилади. Масалан, булутликни, булутларни шаклини ўзгаришини, айрим

атмосфера ҳодисаларини кузатиш мумкин, об – ҳавони ўзгаришини олдидан айтиш мумкин.

Шунга кўра Сирдарё вилояти иқлимий хусусиятига кўра мўтаъдил минтақанинг континентал типига тўғри келади. Атмосфера ёғинларининг йиллик миқдори 202-425 мм.ни ташкил қилади. Ёғиннинг асосий қисми баҳор ва қиш ойларига тўғри келади. Қолган вақт куруқ бўлиб, ёғингарчилик деярли бўлмайди. Мавжуд атмосфера ёғинлари ҳам бир текисда тақсимланмаган, ҳудуднинг жанубий қисмларида 312-425 мм., шимолий қисмларларида 206-300 мм. миқдорида тушади.

Нисбий намлик қишда 70-80%, ёзда 25-40%, баҳор ва куз ойларида эса юқоридагиларнинг орасида бўлади. Энг кичик нисбий намлик Ховосда кузатилади. Бунга сабаб кучли Бекобод шамолининг эсиб туришидир. Кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, ҳавонинг куруқлиги, шамолларнинг тез-тез эсиб туриши майдонда кучли буғланишни келтириб чиқаради, яъни буғланиш йилига 1500 мм.гача етади, бу кўрсаткич ёғин миқдorigа нисбатан 4-7 баробар кўп.

Ҳаво ҳарорати ёзда ўртача $27,8^{\circ}\text{C}$, қишда эса, -27°C гача бўлади. Максимал иссиқ ҳарорат $+47^{\circ}\text{C}$ гача кузатилган. Л.Н. Бабушкин (1964) фикрига кўра, Мирзачўлнинг жанубий қисми ёзги ҳарорати бўйича Ўзбекистоннинг энг иссиқ районлари билан бир хилда бўлиб, Сурхондарёнинг текислик қисмидан кейинда туради холос. Ҳудуднинг жанубий қисмида совуқсиз кунлар 210-220 кунни ташкил қилади ва самарали ҳароратлар йиғиндиси эса $4600-5000^{\circ}\text{C}$ га етади. Шундай қилиб, Сирдарё вилоятининг жанубий қисми бошқа қисмларидан фарқ қилади. Вегетация давридаги самарали ҳароратлар йиғиндиси Гулистонда 2418°C , вилоятнинг шимолий қисмида эса 2197°C ни ташкил қилади.

Ёз ойларида ёғиннинг бутунлай тушмаслиги ҳам нисбий намликда ўз аксини топади. Бу иқлимий кўрсаткичлар тупроқ-грунт ичидаги тузларни юқorigа тортиш учун асосий сабаблардан бири бўлади. Шу боис, бу

майдонлардаги деҳқончилик асрий туз захирасини бузмасликка, буғланишни эса кескин камайтиришга қаратилмоғи керак.

Л.Н. Бабушкин (1960), А.З. Генусов ва бошқаларнинг (1960) махсус изланишлари натижаларига кўра, суғориладиган майдонлар иқлими куруқ ерларга нисбатан кучли даражада ўзгаради. Бу ўзгариш тупроқ юза қатламларида, айниқса 1-2 м қалинликда нисбатан яхши сезилади. Сирдарё вилоятида ёз вақтида суғориладиган майдон ҳарорати куруқ ерга нисбатан 8°C га паст бўлади. Нисбий намлик суғориладиган ерларда 40% бўлса, куруқ ерда 61% ни ташкил қилади. Тупроқ устидаги ҳароратлар айирмаси 30°C ни ташкил қилади, яъни суғориладиган ерларда тупроқ ҳарорати суғорилмайдиган ерга нисбатан 30°C гача паст бўлади. Назарий жиҳатдан арид иқлимли минтақаларда ёз ойларида тупроқ ҳосил бўлиш жараёни бошқа ойларга нисбатан секинлашади. Шундай бўлсада А.З. Генусов ва бошқ. (1960) маълумотларига кўра суғориладиган майдонларда бу жараён нисбатан кучли ўтади.

2.3. Ўлкани гидрологик шароитини ўрганиш тартиби

Ўлкани гидрологик шароитини ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади. Гидросферадаги сувларни гидрология (гидро-сув, логос-фан) фани ўрганади. Ўлка сувларини ўрганишда табиий сув объектларини барча турлари татқиқ қилинади: денгизлар, кўллар, дарёлар, сойлар, булоқлар, ботқоқликлар, музлоқлар ва х.к. Ўлка сувлари иккита катта гуруҳга бўлинади: ер усти сувлари; ер ости сувлари. Ер усти сувлари дарёлар, кўллар, ботқоқликлар, музлар ва доимий қорлардан иборат. Ер ости сувларини туристик сайёҳатларда бевосита ўрганиб бўлмайди, чунки улар ер остида геологик ётқизиқлари орасида бўлади. Агар жойда булоқ чиқиб турган бўлса, булоқни ўрганиш орқали ер ости сувлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

Ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган туристик сайёҳатларда дарёларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлган татқиқотлардан бири ҳисобланади. Дарёларни ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади:

жойлашган ҳавза номи; манбаи ва мансабининг жойлашган жойи; дарё водийси морфологияси; гидрологик кўрсаткичлари (тезлиги, қиялиги, нишаби, сув сарфи, йиллик оқим, тўйиниши, меъёри (сатҳини фасллар бўйича ўзгариши), дарёни музлаши ва музларни эриши, дарёнинг иши (чуқурлашиши ва ёнлама эрозия), ўзани хусусиятлари, остоналар, шаршаралар, ҳайвонот дунёси (балиқлар), илгариги, ҳозирги ва келажакда ҳўжалик мақсадларида фойдаланилиши, дарё сувларидан оқилона фойдаланиш ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш.

Ўлка дарёларини ўрганишдан олдин ўрганилаётган дарё ҳақида маълумотларни йиғиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Дарё жойлашган ҳавзанинг номи харитадан аниқланади. Харитадан асосий дарё аниқланади. Масалан, ўрганилаётган жой Оҳангарон водийсида жойлашган бўлса, у Сирдарё ҳавзасига киради. Чунки Оҳангарон дарёси Сирдарёни ўнг ирмоғи ҳисобланади. Ўрганилаётган жой Сирдарёнинг ўнг ирмоғи бўлган Чирчиқ дарёси ҳавзасида жойлашган бўлади. Дарёнинг ҳавзаси аниқлангандан сўнг дарё ҳавзасига умумий таъриф берилади: ўзлаштириш даражаси, аҳолининг ва аҳоли манзилгоҳларининг зичлиги ва жойланиши, йўллар ва уларнинг турлари аниқланади; ўсимлик қопламани баҳолашда дарахтлар, буталар, ўтлар алоҳида таърифланади, ўрмонларни турлари ва уларни қаерларда тарқалгани тавсифланади; водийда тарқалган тупроқ турлари ўрганилади.

Дарё водийсининг морфологик тузилиши қуйидаги тартибда ўрганилади:

- водийнинг торайган ва кенгайган қисмлари аниқланади. Водийнинг юқори қисмлари кўпинча қаттиқ жинслар тарқалган жойларда жойлашганлиги учун тор ва ёнбағирлари тик бўлади. Бу ерда асосан чуқурлатиш эрозияси содир бўлади. Бу ерларда ўзан ҳам тор бўлади, унинг қиялиги катта бўлганлиги учун сув тез ва шовқинли оқади. Дарё терассалари умуман бўлмайди, бўлса ҳам жуда тор бўлади;

- дарё текисликка чиқгач водийси кенгаяди, ўзан ҳам кенгаяди, дарё баъзи жойларида тўғри, баъзи жойларида эгри-бугри бўлиб оқади. Туристик

сайёхатларда дарё қаерларда тўғри ва қаерларда айланиш (меандра ҳосил қилиб) оқаётгани кундаликка қайд этилади. Дарё водийсининг кесмаси маълум бир нуқталарда тузилади;

-остоналар ва шаршаралар алоҳида ўрганилади. Уларнинг жойлашган жойи, сони, морфологик ўлчамлари (кенглиги, баландлиги) алоҳида қайд этилади. Иложи бўлса уларнинг кўндаланг ва бўйлама кесмалари тузилади. Расмлари олинади;

-дарёнинг ўзани алоҳида ўрганилади. Ўзаннынг кенглиги, чуқурлиги, қандай жинслардан тузилганлиги кундаликда алоҳида қайд этилади. Ўзаннынг кенглиги кўз билан чамалаб аниқланади. Ўзаннынг чуқурлиги сантиметрларга бўлинган таёқ билан аниқланиши мумкин. Ўзани торайган, кенгайган чуқур ва саёз жойлари ўрганиб, уларни ўртача ўлчамлари чиқарилади ва кундаликка қайд этилади;

Музликлар ўрганилаётганда уларнинг қуйидаги ўлчамлари аниқланади; географик жойланиши, мутлоқ баландлиги, узунлиги, чегаралари, майдони, ҳажми, вужудга келиш шароити, тури (водий, осма ва х.к), ҳаракат тезлиги ва йўналиши, фаслий меъёри, музнинг иши.

Ўлкадаги булоқлар ўрганилганда қуйидагиларга эътибор берилади: номи, географик жойланиши, ҳосил бўлиш шароити, оқиб чиқаётган сув миқдори, ҳарорати, таркиби, даволаш хусусиятлари, хўжаликда фойдаланилиши ва х.к.

Ўлка ички сувларининг умумий хусусиятларини аниқлаш учун ўлканинг табиий географик ва гидрологик хариталарини кўриб чиқиш лозим. Улар ва бошқа манбаалар асосида ўлка гидрологик шароитининг асосий таркибий қисмлари ҳақида маълумотлар йиғиш мумкин.

Олинган маълумотларни таҳлили асосида ўлка гидрографик шароитларига атмосфера ёғинлари, жойнинг геологик ривожланиш тарихи, рельефи, ўсимлик қоплами қандай таъсир қилишини аниқлаш мумкин ва ўлка табиатини кўриқлашни ва улардан оқилона фойдаланишни долзарб муаммоларини ўрганиш мумкин.

Юқорида келтирилган объектларнинг ўрганилиш тартиби бўйича Сирдарё вилоятининг табиий шароитини изоҳлаймиз. Сирдарё вилояти Мирзачўл тоғ оралик ботиғида, асосан Сирдарёнинг чап соҳили аккумулятив терассаларида ва қисман Туркистон тизмаси тоғолди пролювиал-аллювиал текислигида жойлашган. Умумий майдони 4,3 минг кв. км. бўлиб, республиканинг 0,96 % майдонини ташкил этади. Нишаблик асосан жануби-шарқдан шимоли-ғарбга томон йўналган. Вилоятнинг терассалардаги геосистемалари ўзига хос ҳудуд сифатида кишилар эътиборини доимо жалб қилиб келган.

Сирдарё вилояти гидрографияси. Сирдарё вилоятининг асосий сув манбаи Сирдарё ҳисобланади. Вилоят ерларини асосан қуйидаги каналлар сув билан таъминлайди:

- Дўстлик канали - узунлиги вилоят ҳудудида 76 км бўлиб, 100 минг гектарга сув беради.

- Жанубий Мирзачўл канали - узунлиги 93 км бўлиб, 176 минг гектарга сув беради.

- Сирдарё ўзанидан насос станциялар орқали 17,3 минг га майдон суғорилади.

Вилоят бўйича 221,2 минг га майдон ўзи оқар сув билан таъминланган, 69,4 минг га насослар билан суғорилади.

Вилоятда ирригация ва мелиорация тадбирларини амалга оширишга олдин ҳам, ҳозир ҳам катта аҳамият берилмоқда. 1918 йилда Туркистонда суғориш ишларини амалга ошириш учун 50 млн. сўм ажратилган бўлса, бу маблағнинг маълум бир қисми Мирзачўл ерларида 500 минг десятина ерларга сув чиқаришга сарфланиши кўзда тутилган эди (Л.Т. Турсунов, 1981). 1948 йилда Сирдарё сувини 20 м. баландликка кўтариб берадиган тўғоннинг (Фарход сув омбори) қурилиши энг аввало, Мирзачўл ерларида суғориш ишларини янада ривожлантириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Мирзачўл ерларининг қон томири ҳисобланмиш "Шимолий Мирзачўл" (ҳозирги "Дўстлик") каналининг қурилиши ва ишга туширилишининг аҳамияти

бекиёсдир. Канал қурилиши 1901 йилдан 1915 йилгача давом этган. Дастлаб унинг сув ўтказиш қуввати 50 куб м/ с. га тенг бўлиб, 24 минг гектар ерни сув билан таъминлаган. Каналнинг сувидан суғориладиган ер майдонлари узлуксиз кўпайиб борди, 1940-1941 йилларда хашар йўли билан канал кенгайтирилиб, дамбалари ва қирғоқлари мустаҳкамланди, янги қисмлар қўшилди ва узунлиги 98 км.дан 113 км.га етказилди. 1951 йил канал сувидан фойдаланадиган ерлар майдони 122 минг гектарга етказилиб, унинг сув ўтказиш қуввати 160 куб м/с.ни ташкил қилди. Ҳозирги кунда «Дўстлик» каналининг узунлиги 116 км, сув ўтказиш қуввати 230 куб м/с. сув билан таъминлайдиган майдони 318 минг гектарга етказилган (100 минг га. Сирдарё ва 94 минг га. Жиззах вилоятлари, 120 минг га. Қозоғистон Республикаси). Йилдан-йилга каналнинг барча гидротехник жиҳозлари ўз вақтида қайта таъмирланиб, сувнинг шимилишини камайтиришга ҳаракат қилинмоқда. Каналнинг иш режими ҳозирги кунда автоматлаштирилган. Канал сувидан фойдаланишнинг ўзига хос муаммолари мавжуд. Чунки энг катта сув омборлари Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари ҳудудларида бўлиб, улардан сув олишга республикамиз кўп маблағ сарфлайди.

Ер ости сувлари кўпчилик гидрогеологлар томонидан ўрганилган ва адабиётларда кенг ёритилган. Жумладан, Г.А. Мавлонов ва бошқ. (1971), В.Г. Гафуров (1968), Х.Т. Туляганов (1971), Н.Н. Ходжибаев (1975) кабиларни айтиш мумкин. Қуйида ер ости сувларини тавсифлашда шу адабиётлар ва вилоят Гидрогеология ва мелиорация экспедицияси маълумотларидан кенг фойдаланилди.

Вилоят ҳудуди гидрогеологик жиҳатдан Тошкент олди артезиан ҳавзасининг жанубий ва жануби-шарқий қисмларини банд этган, ўртача мутлақ баландлиги 253-264 м.дан иборат, шимоли-ғарбга томон кучсиз нишабликка эга, ясси юзали Мирзачўл ҳавзасида жойлашган. Ер ости сувлари, айниқса грунт сувлари ер юзасига яқин бўлганлигидан геосистемаларнинг шаклланиши ва ривожланишида аҳамиятли. Ҳавзада палеозой замини 500-1000 м. чуқурликда ётади. Унинг устини қоплаган олигоцен-голоцен даври ётқизиқлари

анча қалин қатлам ҳосил қилади ва бир нечта сувли горизонтлар мавжуд. Ушбу қатламлардаги сувларни минераллашувига кўра сульфат, сульфат-гидрокарбонат, сульфат-хлорид, сульфат-натрий, сульфат-магний, сульфат-кальций, натрий-магний, натрий-кальций, натрий, хлорид-сульфат, хлорид-натрий, магний-кальций, гидрокарбонат-сульфат ва ҳ.к. типларига ажратилади.

Ҳавзанинг гидрогеологик шароитлари тўртламчи давр ётқизиқлари қатламларида чучук совуқ сувларнинг, фаол сув алмашилиш зонасида термал сувларнинг, мураккаб сув алмашилиш зонасида эса юқори минераллашган сувларнинг мавжудлиги билан ҳам тавсифланади. Неоген ётқизиқлари ультрачучукдан тортиб кучсиз шўрлангангача бўлган босимли ва ўзи оқиб чиқадиган босимли сувларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Бўр ва палеоген ётқизиқларидаги сувли комплексларнинг сизғиб чиқиши рўй беради. Бутун ҳавзада чуқур ҳаракатсиз гидродинамик зонанинг йўқлиги чуқур сувли горизонтлардаги сувларнинг минераллашувини нисбатан унчалик юқори эмаслигини белгилайди.

Мезозой ва кайнозой ёшидаги қатламлар қатламлараро сувли ва грунт сувли горизонтларга эга. Қатламлараро сувлар гил ва алевролит қатламлари орасидаги кум, кумтош, гравелит ва конгломератларга тўғри келади. Грунт сувлари эса асосан шағалтош, кумоқ ва кумлоқ қатламларда жойлашган.

1. Тўртламчи давр аллювиал ётқизиқларининг сувли комплекси (alQ) ер юзасига энг яқин бўлиб, ер ости сувларининг сатҳи 1-3; 0-3; 0-5 м чуқурликларда жойлашган. Дарё водийсининг ҳозирги чегарасида грунт сувлари ҳаракати дарё оқими йўналишида турли тезликда бўлиб, Бекобод дарасидан чиқишдан бошланади. Бу ҳолат асосан I ва II террасалардаги суғориладиган зонада кузатилади. Умуман, грунт сувларининг ҳаракати дарё ўзанидан узоқлашган сари камайиб боради. Грунт сувларининг сатҳи қандай бўлишига геологик-гидрогеологик омиллардан ташқари ирригациянинг ҳам таъсири катта.

2. Тўртламчи давр аллювиал-пролювиал ётқизиқларининг сувли комплекси (alplQ). Ер ости сувлари рельефнинг тўлқинлилигига, ёйилма

конуслари ўқидан қанча масофадалигига, суғориладиган майдонларда эса суғориш шароитларига боғлиқ ҳолда ётиш чуқурлиги катта амплитудада ўзгариб туради. Ҳавзанинг шимоли-шарқида суғориладиган зонада ер ости сувларининг сатҳи ирригацияга боғлиқ бўлгани учун доимо 2-3 м дан пастга тушмайди. Рельеф ботиклашган зонада, яъни саз-шўрҳок зонасида эса 3 м дан юқорида жойлашган. Жанубида ёйилма конусларининг юқори қисмларида 20 м дан пастда бўлади. Буғланишнинг кўплиги ер ости сувлари таркибида бўлган туз ва туз ионларининг аэрация қатламининг кўтарилишига ва тупроқнинг шўрланишига олиб келади. Кўп йиллик маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, вилоят ҳудудида кенг ўзлаштириш ва суғориш ишлари бошланишидан аввалги даврда асосан ер ости сувлари чуқур жойлашган ҳудудлар ва автоморф тупроқлар тарқалган. Ярим асрдан кўп давом этаётган суғорма деҳқончилик таъсирида ҳудуднинг аксарият қисмида гидрогеологик шароит ўзгарган, ер ости ва сизот сувларининг сатҳи кўтарилиб, чуқурлиги 1,5-3,0 м атрофида бўлиб қолди. Вилоят гидрогеология-мелиорация экспедицияси маълумотлари бўйича сизот сувлари критик чуқурликда (шўрланишни юзага келтириш чуқурлиги) жойлашган майдонлар ҳозир вилоятда 58 % ни ташкил қилади.

2.4. Ўлка тупроғи, ўсимлиги ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш

Жойнинг тупроқ қоплами, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш уларни ўзгаришининг асосий йўналишларини аниқлаш ва уларни муҳофаза қилишнинг чора тадбирларини ишлаб чиқиш ўлкашунослик мақсадларида олиб бориладиган муҳим тадқиқотлардан бири ҳисобланади.

Тупроқ қопламини ўрганиш. Ўлка тупроқлари ҳақидаги маълумотларни тупроқ харитасидан, адабиётлардан ва бевосита далада олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан олиш мумкин.

Маълум бир жойдаги тупроқларни ўрганиш ўша жойдаги тупроқ қатламларини ўрганиш, уларни тавсифлаш ва намуналар олишдан иборат.

Тупроқларни ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади:

- жойда тарқалган асосий тупроқ турлари аниқланади;
- жойдаги тупроқ турларини алоҳида рельеф шаклида тарқалиши ва уларни ер ости сувлари сатҳига боғлиқ равишда ўзгариши аниқланади;
- тупроқ қопламини ўсимлик турлари билан боғлиқлиги баҳоланади;

-тупроқларнинг ҳосилдорлиги ва хўжаликда фойдаланиш даражаси ўрганилади;
-эрозиядан, саноат ва маиший чиқиндилар билан ифлосланишдан муҳофаза қилиш йўналишлари аниқланади;
-олиб борилган ишлар натижасида жойнинг тупроқ харитаси тузилади.

Сирдарё вилояти тупроқларининг генезиси, типи, тадрижий ўзгариши Н.А. Димо (1916), М.А. Панков (1974), А.А. Рафиқов (1976), Б.Б. Ахунова (2006) ҳамда ЎзЕргеодезкадастр қўмитаси ҳузуридаги Тупроқшунослик ва агрохимё ИТДИ нинг кўплаб олимлари томонидан етарли даражада ўрганилган. Бошқа жойлардаги каби Сирдарё вилоятида ҳам тупроқларнинг географик тарқалиши рельеф шакллари, геологик ва литологик тузилиши билан узвий боғлиқ. Бу ерда тупроқ типлари ва уларни хилларининг табақаланиши тоғ олди пролювиал-аллювиал текисликларда, берк ботикларда, дарёнинг террасаларида яхши ифодаланган.

Вилоят ҳудудининг катта қисми ўтлоқи-аллювиал, бўз-ўтлоқ, оч тусли бўз, оддий бўз ва тўқ тусли бўз тупроқлар билан қопланган. Ўтлоқи-аллювиал тупроқ вилоят суғориладиган зоналарининг турли қисмларида 102,8 минг гектарни ташкил этади. У ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ҳосил бўлиши ётқизикларга ва гидрогеологик шароитларга боғлиқ. Бу тупроқ ҳосилдор ҳисобланади. Кучли шўрланмаган сизот сувлари сатҳи ер юзасига яқин жойлашган бўлиб, чуқурлиги 1-2 метрни, баъзи жойларда 0,5-1 метрни ташкил этади.

Вилоятда 175,3 минг гектардан ортиқ ерда бўз-ўтлоқи тупроқлар тарқалган бўлиб, асосан, қадимдан ўзлаштирилган зонададир. Бу тупроқ кам маданийлаштирилган (ўзлаштирилган) ва кучли шўрланмаган. Чиринди ва азот, фосфор, калий тузлари билан ўртача таъминланган ҳисобланади.

Оч бўз тупроқ кенг тарқалган бўлиб, механик таркиби бўйича кучли фарқланади. Оч тусли бўз тупроқ 97,3 минг гектарга эга бўлиб, йирик заррали ўртача гиллашгандир. Тупроқ таркибида йирик чанг фракция (0,2-0,02 мм) 44-51 %, майда чанг фракция 30-40 % ва лойли фракция 15-20 % ни ташкил этади. Бу тупроқ ўзлаштириш асоси бўйича шўрҳок ер ҳисобланади ва таркибида

карбонат (CO_3^{2-}) кўпдир (6-7% дан юқори). Чириндиси 0,7-0,9 % гача бўлиб, кучли минераллашгандир.

Оддий бўз тупроқлар тоғ олди зоналарининг қуйи қисмида кенг тарқалган бўлиб, 117,9 минг гектар майдонни эгаллайди. Агрокимёвий таркиби буйича эрозияга чидамли. Чиринди таркибига кўра ювилмайдиган ва кам ювилувчи, фосфор ва калий тузлари билан кам таъминланган. Бу тупроқлар тарқалган ерларда асосан лалми экинлар экилади.

Тўқ тусли бўз тупроқ 9,4 минг гектарни эгаллаб, асосан Ховос туманининг тоғли ва тоғ олди қисмида тарқалган. Бу тупроқ сув эрозиясига кучли берилган бўлиб, ҳосилдор қатлами ювилганлиги учун, ғалла экинларидан юқори ҳосил олиб бўлмайди, шунинг учун бу ерлар асосан чорва моллари учун яйлов сифатида фойдаланилади.

Ҳозирги кунда автоморф режимда шаклланган тупроқлар яримгидроморф ва гидроморф типга айланди ва асосий майдонларни турли даражада шўрланган тупроқлар эгаллади. Бу эса, ўз навбатида суғориладиган ерлар маҳсулдорлигини оширишни таъминлайдиган ҳамда агроландшафтларда экологик мувозанатни сақлаш ва шўр босган, кучли деградацияга учраган майдонларни камайтириб, улардаги жараёнларни оптималлаштириш каби муаммоларни олдинга суради.

Демак, геосистемаларда сув-туз алмашинуви мувозанатининг бузилишини олдини олишнинг бирдан-бир йўли бўлган табиий географик ва табиий мелиоратив жараёнларни тадқиқ этишда системали-структуравий, яъни комплекс усулларни қўллаш мақсадга мувофиқ.

Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган вилоят ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, геосистемаларда антропоген таъсир, яъни дарё оқимининг сунъий ва энергетик режимга ўтишига мос равишда экологик зўриқиш юзага келган. Бу ҳолат охириги 15-20 йилда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатига салбий таъсир этмоқда.

Сирдарё вилоятининг ҳудуди асосан нишаблиги кичик, оқимсиз ва улкан ботиқ эканлиги билан характерлидир. Сирдарё сувининг қадимдан ушбу

ботиққа сингиши билан бирга, Мирзачўл воҳаси ўзлаштирилгандан сўнг ўтган 55-60 йил давомида нотўғри ирригацион тизимнинг қўлланилиши туфайли сизот сувлари сатҳининг кескин кўтарилиши ҳолати юзага келган. Жазирама иссиқда сизот сувларининг тупроқни юза қатлами орқали буғланиб шўрланиш даражаси ортиб бориши ва шу каби бошқа омиллар туфайли бугунги кунда катта-катта экин майдонлари фойдаланишга яроқсиз ҳолга келиб қолган. Бу ҳолат вилоят агроландшафтларида экологик мувозанатни сақлаш, шўрланиш туфайли деградацияга учраган майдонларни қайта тиклаш технологияларини яратишни тақозо этади. Канал тубининг ўртача эни 35 метр, устки ўртача эни 50 метр, қурилиши баландлиги 8 метр, ён қиялиги $m=1,5$ ни ташкил қилади. “Дўстлик” каналидан охириги 10 йилда ўртача йиллик сув оқими ҳажми 2,5 млрд. м³ ни ташкил этган.

2016 йилнинг 2 сентябр куни каналдан сув бериш тўхтатилиб айланма канал қурилди ва 10 м³/сек сув қишлоқ хўжалик экинларини суғоришга етказиб берилди. 5-сентябр куни каналнинг икки жойида тўсиқлар ўрнатилиб, канал тубидаги қолдиқ сувлар насослар ёрдамида чиқариб ташланди. Бетон ишларини ташкиллаштириш мақсадида соатига 60 м³ бетон қоришмаси тайёрлаш қувватига эга икки дона бетон узели ўрнатилди. 10-сентябрдан бошлаб канал туби ва қияликларига 15 см қалинликда сув ўтказмайдиган кимёвий қўшимчалар аралаштирилиб бетон ишлари олиб борилди. Ишлар 2-сменада ташкил қилиниб, кунига 400 м³ бетон ётқизилди. Бетоннинг мустаҳкамлигини ошириш мақсадида диаметри 10мм, қадами 30x30 см армосетка ишлатилди. Бетон чокларига фильтрацияни камайтириш мақсадида эни 1-метрлик геомембрана қўлланилди. Бетон ишлари сифатини ошириш учун вибраторлардан фойдаланилди.

Шу билан бирга ўсимлик қопламини ўрганиш тартибини қуйидагича изоҳлашимиз мумкин. Ўсимлик қопламини ўпганиш табиий шароитга умумий баҳо беришни асосини ташкил қилади. Чунки ўсимликларни ўзгаришига қараб табиий шароитни ифлосланганлик даражасини аниқлаш мумкин. Ўсимликлар табиат комплексларини ҳолатини индикатори ҳисобланади. Шунинг учун ўлканинг ўсимлик қопламини мунтазам кузатиб туриш лозим.

Ўлкашунослар ўсимликларни маълум бир тажриба майдонларида ўрганиши мумкин. тажриба майдончалари вақтинча ва доимий бўлиши мумкин (кўп йил довомида кузатиш учун). Майдончалар бир хил ўсимликлар тарқалган жойлардан танланади, бунда жойнинг релефи, грунт сувлари, тупроғи бир хил бўлмоғи лозим.

Ўт ўсимликларни ўрганганда майдончанинг ўлчами 100 м² (10x10), ўрмонларни ўрганганда 400 м² бўлиши зарур.

Ўсимлик қоплами қуйидаги тартибда ўрганилади:

1. Ўсимлик қаватлари (яруслари) аниқланади: дарахтлар; буталар; бутачалар; ўтлар, мохлар, лишайниклар.
2. Ўсимликлар турлари аниқланади (майдонча доирасида). Кенг тарқалган турлар билан бир қаторда, жуда кам турлар ҳам аниқланади. Айнан ана шу кам учрайдиган турлар ўсимликларни келажакда ривожланиш йўналиши ёки уларни деградациясини кўрсатиб бериши мумкин. Мабодо айрим ўсимликларни номини сайёҳат довомида аниқлаш мумкин бўлмаса, улар рақамланади ва худди шу рақамда гербарий олинади, сўнгра аниқловчи маълумотномадан ёки биология ўқитувчиси ёрдамида аниқланиши мумкин.

Ўсимлик турларини рўйхати тузилганда, аввал энг кенг тарқалган ўсимлик турларидан бошланади, сўнгра камроқ тарқалганлари кўшилади. Ҳар бир тур ўсимлик жамоаси тарқалган майдонда унинг кўп ёки озлиги ёзиб кўйилади. Бунинг учун немис олими Друде томонидан тавсия қилинган олти баллик шкаладан фойдаланиш мумкин. бунда ўсимликлар турини тарқалиш даражаси балларда қуйидагича аниқланади: 1-жуда кам; 2-кам; 3-онда-сонда; 4-кўп; 5-жуда кўп; 6-сероб.

3. Жойни ўсимлик билан қопланганлик даражаси. Агар тупроқ қатлами кўринмаса, ҳамма жой ўсимлик қопланган бўлса, жойни қопланганлик даражаси 100% бўлади.

4. Ўсимликларни учраш даражаси-ҳар бир ўсимлик турини жойланиши (бир хил ёки гуруҳсимон).

5. Ҳаётийлиги-ўсимликларни ривожланиш даражаси ёки ўсимликларни «соғлиги» даражаси. Қуйидаги кўрсаткичларда аниқланади: яхши; қониқарли; ёмон.

6. Ўсимликларнинг фенологик фазалари-уларни фаслий ривожланиш босқичлари. Ўт ўсимликларини ривожланишида қуйидаги фазалар ажратилади: униши; вегетатив ҳолати; куртакланиши; гуллаши; ғўраларни тугиши; пишиши; меваларни ва уруғларни тўкилиши; ўлиши.

7. Ўсимликларни рангини аниқлаш.

8. Ўсимликларнинг ҳосилдорлигини аниқлаш. 1м² майдондаги ўсимликлар ўрилади, улар тортилади, сўнгра қуритилиб, яна тортилади. Ҳўл ва курук ўсимликлар оғирлиги гектар ҳисобида аниқланади. Шу йўл билан яйлов ёки пичанзор сифатида фойдаланиш учун тавсия этилади.

Кузатиш натижалари махсус бланкаларга ёзиб борилади ва келажакда бўладиган тадқиқотлар натижалари билан солиштириш учун сақлаб қўйилади.

Ҳайвонот дунёсини ўрганиш. Ўлка ҳайвонот дунёсини нашрий манбаалар асосида ўрганиш мумкин. Мазкур нашрий манбаалар асосида ўлка ҳайвонот

дунёси ҳақида умумий маълумотлар олинади. Маълум бир ҳудуддаги ҳайвонот олами зооценозлар деб аталади.

Ҳайвонот дунёсини ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилади:

-ҳайвоннинг номи (илмий ва маҳаллий);

-зоологик тавсифи (отряд, оила, тур);

-ҳайвонни ташқи кўринишини тавсифи;

-ўлкада тарқалиш ареали, бошқа ҳайвонлар билан муносабати, ҳаёт шароити, овқатланиши, кўпайиши, боласининг парвариши, кўчиб юриши;

-амалий аҳамияти ва турдан фойдаланиш, турларни муҳофаза қилиш ва сонини тиклаш масалалари.

Жойда бевосита ҳайвонларни ўрганиш кўп ҳолларда амалга ошмайди, шунинг учун ҳайвонот дунёсининг изларини ўрганиш ҳам муҳим маълумотларни беради (ини, дарахт коваги), овқатланиш жойлари, кўчиш йўллари, сўқмоқлар ва ҳ.к.

Ҳайвонларни кўриқхоналарда, боғларда ва дам олиш зоналарида бевосита ўрганиш мумкин. Сув ҳайвонлари алоҳида ўрганилади. Бунда балиқлар, илонлар, бақалар ва бошқа сув ҳайвонлари ва уларнинг турлари алоҳида журналда қайд этилади.

2.5. Географияни ўрганишда архив ва оғзаки манбаларнинг аҳамияти

Давлат архивлари халқ мулкининг хужжатли меросини сақлайдиган ташкилот ҳисобланади. Турли аҳамиятга эга бўлган хужжатлар архив фондларида сақланади. Архивлар марказий, вилоят, шаҳар, туман бўлимларига бўлинади. Давлат марказий архивларида давлат аҳамиятига эга бўлган хужжатлар сақланади. Унда давлат қарорлари, қонунлари, фармонлари ва бошқа хужжатлар сақланади. Бундан ташқари ҳар бир вазирлик, кўмита, бошқарма, корхона, ташкилот ва муассасаларнинг ўзини архиви мавжуд. Масалан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофа вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Геология кўмитаси ва ҳ.к. Уларда мазкур тармоққа тегишли хужжатлар сақланади.

Ҳар корхона, муассаса, ташкилот ҳам ўз архивига эга. Унда корхона фаолиятига тегишли хужжатлар сақланади. Мазкур хужжатларга буйруқлар, шартномалар, ҳисоботлар, ёзишмалар ва бошқа хужжатлар киради. Илмий

тадқиқот институтлари ва лойиҳа ташкилотларида лойиҳалар, ҳисоботлар ва бошқа ҳужжатларнинг асл нусхалари сақланади.

Ўлкашунослар ўлкада жойлашган ташкилотлар архивларидан фойдаланиб ўлка табиатини, хўжалигини, тарихи, маданияти ва санъатини ўзига хос хусусиятларини сақлашлари мумкин. Маъмурий бирликлар, яъни вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ (фуқаролар йиғини) архивларидан ҳам фойдаланиши мумкин. Уларда аҳоли хўжалик ва бошқалар ҳақида маълумотлар сақланади.

Музейлар (давлат, жамоатчилик, ўлка, бадий, мемориал, тарих, санъат ва ҳ.к.), кутубхона, маҳаллий тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш жамиятлари ва шахсий архивлар ҳам мавжуд. Улар тарихий воқеа иштирокчиларининг эсдаликлари, йирик санъат намоёндалари билан учрашувлар баённомалари, хатлар, санъат асарлари коллекцияларининг ёзма каталоги, сотиб оладиган ва ўтқазадиган комиссияларнинг актлари, қадимги харита ва планлар, расмлар, фотолар, ҳайкаллар бўлиши мумкин.

Қадимги манбаалар. Қадимги даврлар ҳақидаги маълумотларни қадимги кўлёзма манбааларидан олиш мумкин. Қадимги ёзма манбаларга китоблар, юридик актлар, буйруқ ва ёрликлар, йилномалар, диний китоблар, бадий ва илмий асарлар киради. Уларни кўпчилиги ҳозир ўзбек тилига таржима қилинган. Масалан, «Қуръони Карим», «Авесто», «Ҳадислар», «Ҳидоятнома», Ал-Фарғоний, Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Махмуд Қошғарий ва бошқа алломаларнинг асарлари ҳозирги пайтда ўзбек тилига таржима қилиниб нашр қилинди.

Араб алифбосида ёзилган жуда кўп асарлар ҳам ҳозирги ўзбек кирилли ва лотин алфавитлари асосида нашр қилинди ва қилинмоқда. Қадимги ёзма манбаалардан ўлка тарихи, табиати, хўжалиги, маданияти ҳақида муҳим маълумотларни олишимиз мумкин. Аммо ҳозиргача ҳам жуда кўп кўлёмалар хали тадқиқ қилинмаган, уларни ўрганиш ва кенг халқ оммасига етказиш ўлкашуносликнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Архив ва қадимги ёзма манбааларни ўлкашунослик мақсадларида ўрганиш қуйидаги тартибда олиб борилиши мумкин:

1. Ўлка ёки архивларда сақланаётган ҳужжатлар рўйхатини тузиш.
2. Топилган архив манбааларини тармоқлар бўйича гуруҳларга бўлиш: табиат, тарих, хўжалик, санъат, маданият.
3. Маълум мавзу бўйича архив манбаларини ўрганиш, масалан, ўлка тарихига бағишланган манбааларни.
4. Ўлкани ҳозирги архив манбаалари асосида ўрганиш.
5. Ўлка табиати, тарихи ва маданияти ҳамда хўжалиги ҳақидаги қадимги манбааларни ўрганиш. Бунда уларнинг қайсилари араб, рус ва ўзбек тилларида ёзилгани аниқланади ва шунга қараб ўрганилади.

Оғзаки манбааларни қуйидаги тартибда олиб борилади. Одамларни бир-бири билан алоқаси ва муносабати қадимдан тил орқали амалга оширилади. Маълумотларни тил орқали ўтиши халқ оғзаки ижоди орқали содир бўлади. Халқ оғзаки ижодига эртаклар, дostonлар, қўшиқлар, мақоллар, латифалар ва маталлар киради.

Ҳозирги яшаётган қариялар халқ оғзаки манбаи сифатида қаралиши мумкин. Уларни тарихий вақeалар ҳақидаги эсдаликлари (урушлар, тарихий мажлислари, йиғинларда қатнашиши ҳақида, буюк кишилар билан учрашуви ҳақидаги) муҳим оғзаки манбаа бўлиб ҳисобланади.

XX-асрнинг 80 йилларида содир бўлган Афғонистондаги воқeалар, ватанимизни мустаққилликка эришган йилларидаги вақeалар, ўша йиллари содир бўлган минтақавий можаролар иштирокчиларининг эсдаликлари ҳам ўлка тарихи учун муҳим оғзаки манбаа бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун уларни эсдаликларини ёзиб олиш, уларни фонотекасини ташкил қилиш, яъни ўз ўлкасини овоз ёки матндаги йилномасини яратиш ўлкашуносларни келажак авлод олдидаги муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ҳар бир ўлкани ўзига хос эртаклари, дostonлари, қўшиқлари ва афсоналари мавжуд. Ҳозир ҳам улар оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. Уларни

ёзиб олиш, тўплаш ва нашр қилиш ҳам ўлкашунослар олдида турган вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Оғзаки манбааларнинг муҳим бўғинларидан бири атоқли отлардир. Атоқли отлар билан жуда кенг тушунчалар, воқеалар ва предметлар аталади. Атоқли отлар илгаритдан ўзига катта эътиборни қаратиб келган. Ҳар бир давлатнинг, ўлканинг тарихи атоқли отларда ўз аксини топган. Номларнинг шаклланиши ва кейинчалик атоқли отларнинг тарихи жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ. Атоқли отларнинг функционал ва тил хусусиятларини ономастика фани ўрганади. Ўлкашунослар учун унинг иккита тармоғи муҳим аҳамиятга эга. Улар топонимика ва антропономика ҳисобланади.

Топонимика (грекча топос-жой, «анима»-от, ном) фаннинг предмети жой номларини келиб чиқиши, мазмуни ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Антропономика эса кишиларни номларини (отларини) ўрганади. Топонимика фани тарих ва география ўртасида оралиқ фан ҳисобланади. Академик С.Б.Веселовский бу ҳақда шундай деган «Тарихий давр нуқтаи назаридан топонимика географик терминларни келиб чиқишини, ҳозир мавжуд бўлмаган қадимги манзилгоҳлар жойини аниқлайди, бир терминни бошқаси билан алмаштириш ва ўзгартиришни ўрганади. Демак, тарихий топонимика географик топонимиканинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади.» Географик номлар келиб чиқишига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади: оронимлар, гидронимлар, антропономимлар, фитонимлар, зоонимлар ва ҳ.к.

Оронимлар тоғлар билан ёки рельеф билан боғлиқ бўлган жой номлари ҳисобланади. Белтоғ, Пском, Нурота ва ҳ.к.

Гидронимлар сув билан боғлиқ бўлган жой номларидир. Уларга Қорадарё, Сирдарё, Амударё ва бошқалар киради.

Ўсимликлар номи билан боғлиқ бўлган номларга Яккатут, Қорабоғ, Кўкёнғоқ ва бошқалар киради.

Ҳайвонлар номи билан боғланган географик жойларга Ғазалкент (Ғазалкийик), Қўнғирот, Олабуқа ва ҳ.к лар киради.

Ранглар билан аталган жойлар ҳам мавжуд. Масалан, Қизилқум, Қорақум, Қоратоғ ва ҳ.к.

Антропономика одамларнинг номларини ва авлодини келиб чиқишини аниқлаб беради. Масалан, ўзбекларда хўжа, хожи, саид, амир, хон, шох, қори авлодларига хос исмлар мавжуд. Масалан, Қодирхўжа хўжа авлодига, Қодирхожи хажга борган кишига, Саидқодир саидлар авлодига, Шоқодир-шохлар авлодига, Мирқодир-амирлар авлодига тегишли эканлигини билдиради.

Топоним жойларнинг номи бўйича Сирдарё вилоятидаги айрим жой номлари билан танишиб чиқамиз. Сирдарё вилояти Мирзачўл минтақасида жойлашган бўлиб, маркази Гулистон шаҳри. Ундан олдин мавжуд бўлган шаҳар типидagi (қишлоқ Мирзачўл ўрнида юзага келди. «Гулистон» ўзбек тилида — гуллар ўлкаси, атиргул жойи деган маънони билдиради.¹ Бугунги кунда Бахт, Ширин, Янгиер, Сирдарё, Гулистон каби гўзал шаҳарларни ҳамда Боёвут, Гулистон, Сардоба, Мирзаобод, Оқолтин, Ховос, Сайхунобод, Сирдарё каби туманларни ўз ичига олган Сирдарё вилояти мустақил Ўзбекистоннинг энг нуфузли вилоятларидан бири десак, муболаға бўлмайди. Президентимиз И.А.Каримов сирдарёлик сайловчилар билан 1999 йил 10 декабрда бўлган учрашувда: «Нима эмиш, Сирдарёнинг тарихи 1963 йилдан бошланар эмиш. Гўёки бу ерда вилоят ташкил топгунга қадар ҳаёт бўлмагандек. «Ҳой, барака топгур, бунақа бемаъни гапни қаердан олдинг?», дейдиган одам йўқ. Сирдарё тарихи-халқимизнинг тарихини узвий бир қисми сифатида жуда узоқ ва қадимийдир», - деган ҳақ гапни айтдилар.

Сирдарё вилояти Сирдарёнинг ўрта оқими чап қирғоғини эгаллаган. Вилоят ҳудуди географик жаҳатдан жанубдан шимоли-ғарбга томон пасайиб борадиган текисликдир. Унинг катта қисмини Мирзачўл эгаллаб, шарқда Сирдарё дарёси билан чегараланади. Тоғ, тоғолди, пасттекислик ва чўл зоналарининг қўшилиб кетиши вилоят ҳудудининг ўзига хослигини ташкил этади. Айнан бу ҳолат бу ерда деҳқончилик, чорвачилик ва тоғ-кўн ҳунармандчилигини ўз ичига олган иқтисодиётнинг шаклланиши ва

¹ Халимов Р. Топонимика. Самарқанд? 2001. 51- бет

ривожланишини таъминлаган. Шунингдек, вилоятнинг эгаллаган қулай географик ўрни сабабли, бу ерда қадимдан савдо-сотик тараққий этган.

Мустамлака тузуми даврида ҳаётимизнинг кўпчилик сохаларида бўлганидек, Сирдарё вилояти тарихини ёритишда ҳам маълум сиёсий мақсадларини кўзлаб, сохталаштиришлар амалга оширилди. “Мустабид тузум» мафкурачилари ўтмишимизни камситишга, миллий кадриятларимиз ва урф-одатларимизни менсимасликка, донишманд аждодларимизнинг теран тафаккури, ҳаёт фалсафаси билан йўғрилган анъаналаримизни топташга, бир сўз билан айтганда, тарихимизни сохталаштиришга уринганлиги сизларга маълум”, деб таъкидлаган эди. Президентимиз И. Каримов. Ўша даврда Сирдарё тарихининг бошланиши пролетар доҳийси номи билан, ҳаттоки вилоят тарихи 1963 йилдан бошланган, деган асоссиз фикрлар билдирилди. Ваҳоланки, юқорида таъкидлаганимиздек, Сирдарё тарихи халқимиз тарихининг узвий бир қисми сифатида шонли ва қадимийдир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да Сирдарё «Дану» деб, қадимги юнон тарихчилари асарларида эса Яхартес-Яксарт деб аталган. Юртимизга араблар кириб келганидан сўнг бу дарё солномаларда «Сайхун» деб юритилади. Ўзининг эгаллаган ўрнига кўра вилоятимиз Сўғдни Чоч билан, Сўғдни Фарғона орқали Хитой билан боғлайдики, муҳим жойда жойлашганлиги сабабли ҳам бу ерда қадимдан аҳоли яшаб келган. Бу йўлларда жойлашган аҳоли манзилгоҳлари савдо-сотик ва ўтиб келаётган карвонларни таъминлаш каби ишлар шарофатидан гуллаб-яшнаган эди.

Қадимги Сирдарё тарихи ҳақида маълумот берувчи муҳим ёзма манба қадимги грек тарихчиси Аррианнинг «Искандарнинг ҳарбий юришлари» асаридир. Милодий II асрда яшаган Арриан ушбу асарида Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида батафсил маълумот беради. Шубҳасиз, муаллиф воқеаларни ёритишда ўша давр манбаларидан фойдаланган. Унда ёзилишича, милoddан аввалги 329 йили Сўғд пойтахти Мароқандни олган Искандар шимоли-шарққа Танаис (Яксарт-Сирдарё) томон юриш қилади. Мароқанднинг ён атрофидаги қишлоқ аҳолисининг қаттиқ

жазолаганлигидан хабардор бўлган маҳаллий қабилалар бу юришга қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Жумладан, Аррианнинг ёзишича, Уструшонанинг тоғли аҳолиси юнон-македон қўшинининг озиқ-овқат йиғувчи отрядларини тор-мор этадилар. Мана шу ерда Уструшона қаердалиги тўғрисида аниқлик киритиб ўтсак.

Вилоятимиз илк бор алоҳида ўлка Уструшона сифатида Бейши, Суйши ва Таншу каби Хитой йилномаларида тилга олинган. Ундан олдинги манбаларда ўлкамиз Шарқий Цао деб юритилади. Отрядни тор-мор этгандан сўнг, бундан ғабланган Искандарнинг катта қўшин билан келаётганини эшитган маҳаллий аҳоли барча томонлари тик қоя бўлган тоққа чиқиб, яширинганлар. Улар сони ўттиз минг киши атрофида бўлган. Искандар уларни катта қийинчилик билан енга олган. Шундан сўнг Александр Танаис томон йўл олган. У ерда Александрия-Эсхата шаҳрини барпо этади. Александрия-Эсхатадан ташқари Арианда Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган яна 7 та шаҳарнинг номи тилга олинади.

Юқоридаги фикрларимизда Уструшона Хитойнинг Таншу йилномасида ҳам зикр этилган, деб айтган эдик. Айнан ўлкамизнинг тўлароқ номланиши Тан йилномасида берилган. Унда ўлкамиз Шуайдушана, Суйдушана номлари билан берилади. Тан императорлари саройида ўлкамиз, шунингдек, Лайвий-мағрурлигини сезган ҳолда бўйсунмоқ маъносини билдирувчи ном билан ҳам аталади.

Вилоятимиз қадимги аҳолисининг тили сўғд тилига яқин Сирдарё ва Амударё оралиғида яшаган аҳоли тилига яқин бўлган. Ўлкамизда зарб этилган 6-8 асрларга оид тангалар Уструшонанинг илк ҳукмдорлари Чирдмиш, Сатагари, Раханг ҳақида бизга маълумот беради. Ҳокимият отадан болага ўтган. VIII аср бошида Уструшонага араблар бостириб киради, 893 йили афшинлар ағдарилиб ташланиб, Уструшона сомонийлар давлати таркибига кирган.

Ўрта асрдаги Уструшона ҳақида бирмунча тўлиқ маълумотлар араб ёзма манбаларида мавжуддир. Уларда айтилишича, ўлка ҳудуди Хўжанддан Самарқандгача, Сирдарё дарёсидан ва Мирзачўлдан то Ҳисор тизма

тоғларигача бўлган. Истахрийнинг малумотига кўра. Уструшонани кўпгина қисмни тоғлар эгаллаган бўлиб, унда «кемалар сузиши мумкин бўлган дарё хам, кўл хам йўқ». Н. Негматов фикрича, Уструшонанинг текис қисмида Бунжикат, Сабат, Зомин, Шавкат, Фагкат рустаклари, тоғли қисмида эса-Минк, Асбаникат, Бискар, Бангам, Вакр, Шагар, Масча, Бургар ва Буттам рустаклари жойлашган.

Уструшонанинг пойтахти Бунжикат шаҳри бўлган. Уйлар ва бошқа иморатлар лой ва ёғочдан қурилган. Шаҳарда саройлар, ҳовлилар, боғлар, узумзорлар, масжид ва камоқхона бўлган. Бунжикат серсув бўлиб кўпгина тегирмонлари бўлган. Ташқаридаги деворда тўртта дарвоза бўлиб, улар Зомин, Марсманда, Нужакет ва Каҳлобод йўналишида бўлган. Бунжикат Тожикистондаги Шахристон қишлоғи жойида жойлашган.

Иккинчи йирик шаҳар Зомин бўлган. У Фарғонадан Сўғдга олиб борадиган катта йўл бўйида жойлашган. Унинг бошқа номи Сарсанда (Сусанда) бўлган. Уни араб сайёҳи Ҳавкал бориб кўрганида, эски шаҳар харобаларига айланган, бозор ва масжид “янги” шаҳарга ўтказилган бўлган. Зоминдан сўнг кўпинча Дизак (Жиззах) тилга олинади. Бу шаҳар текисликда, Сўғддан Шошга олиб борадиган карвон йўлида жойлашган бўлиб, Фекнан рустаки маркази бўлган. Дизак кўп сонли работлари ва узоқ элларга танилган жундан ишланган кийимлари билан машҳур бўлган.

Мамлакатни афшинлар деб номланган подшоҳлар бошқарган. Шу муносабат билан араб тарихчиси Хилол ас-Саби халифа ал-Муътазим биллоҳ «Ҳайдар бин Қовусни ал-Афшин лақаби билан нишонлади, чунки у уструшоналик бўлган, алқафшин эса уларнинг тилида «подшоҳ» демакдир деб ёзади. Ривожланган ўрта асрлар Уструшонани ҳақида бирмунча кўпроқ маълумотлар бор. Уструшона бошқа ўлкаларга қараганда араблар томонидан кечроқ босиб олинган, чунки Унинг аҳолиси қаттиқ қаршилиқ кўрсатган. 752 йил ўлка ҳокими хитойлилардан ёрдам сўраган, лекин рад жавобини олган. Фақат 893 йилдагина Афшинлар сулоласи ағдалириб, Уструшона сомонийлар давлати таркибига кирган.

Сирдарё вилояти ҳудудида араб географлари томонидан эслатиб ўтилган иккита манзилгоҳ бор. Бу Сабат ва Ховосдир. Сабат ўша номдаги рустакнинг маркази бўлган. Географларнинг бир қисми Сабатни Уструшона шаҳарларидан бири дейишса, (Истахрий, Хавкал, Ёқут), айримлари (Муқаддасий, Қудамий) уни катта қишлоқ бўлган, деб ҳисоблашади. Ўрта асрлардаги Ховос ўша номдаги рустакнинг маркази бўлган. Ёзма манбаларда у ҳақдаги маълумотлар деярли учрамайди. Араб географлари аса уни фақат карвон йўллари чорраҳасидаги манзилгоҳ сифатида тилга олишади.

Ривожланган ўрта аср даврида Ховос шаҳар бўлмаган. Республикамиз мустақилликка эришганлиги шарофати туфайли тарихимизни кўпгина масалалари сингари юртимиз ҳудудида шаҳар ва давлатларнинг пайдо бўлиш масаласида ҳам ҳаққоний ва холис фикрлар билдириш имконига эга бўлди. Юртимиз мустақиллигини кўролмаётган айрим сиёсий кучлар кимсалар Ўзбекистон ўзининг мустақиллик давлатчилиги тарихига эга эмас, шу сабабли улар ўзларини ўзлари мустақил бошқара олмайди, деган тухмат ва бўҳтонлар билдиришмоқда.

Шу сабабли ҳам бугунги кунда юртимиз ҳудудида давлатчилигининг пайдо бўлиш масаласини ўрганиш тарихчиларимиз олдида турган муҳим вазифалардандир. 1998 йил ёзида Республикамиз Президентининг юртимизнинг бир гуруҳ тарихчи олимлари билан бўлган учрашувида билдирган фикрлардан сўнг Ўзбекистон давлатчилигини ўрганиш борасида бир ўатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Сурхондарё, Фарғона воҳаларда давлатчилигининг пайдо бўлиш масаласида Академик Яҳё Фуломов номидаги Республика «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» семинари ва бир қатор бошқа анжуманлар уюштирилди, уларда юртимиз тарихий — географик ўлкаларида давлатчилигининг пайдо бўлиш масаласида янги илмий мосланган фикрлар билдиришди. Бироқ, Сирдарё воҳасида давлатчилиги тизимини пайдо бўлиш масаласи тарихчилар эътиборидан четда қолдирилган эди. Бунга маълум маънода Сирдарё қадимда ва ўрта асрларда, кимсасиз чўл бўлган ва бу ерлар Шўролар ҳукмронлиги

давридагина ўзлаштирилган, деган нотўғри тушунча ҳам сабаб бўлмоқда. Буларнинг ҳаммаси ёлгон эканлигини юқоридаги аниқ маълумотлар орқали исбот қилиш мумкин. Зеро, Сирдарё тарихи ҳам ўзбек давлатчилиги тарихининг ажралмас қисми сифатида узок тарихга эга эканлиги мустақиллик шарофати туфайли ҳақиқат юзага чиқди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда, асосан пахтачиликни янада юксалтириш кўзда тутилган эди. Мирзачўлни ўзлаштириш ишлари бошланиб кетди. 1963 йил Сирдарё вилояти ташкил топди.¹ Энди Сирдарё вилоятидаги айрим жой номлари, яъни топонимлар ҳақида тўхталиб ўтсак. “Топонимика” атамаси латин тилидан олинган бўлиб, «топос» — жой, «оном» ёки «онима» — ном, умуман жойнинг номини ўрганадиган фан, деган маънони билдиради. Тил халқниқи, жой номларини ҳам халқ яратади.

Сирдарё — вилоят ва туман номи. Бу ном худди шу ҳудуддан оқиб утаётган дарё номидан олинган. Қадимги юнон тарихчиларининг асарларида Яхартес (Яксарт), баъзан Танаис, зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да Дану, Яоша. X асрда ёзилган «Худуд ал-олам» қўлёзмасида Ҳашарт, руник туркий ёзувларда Енчўғуз, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ва Ҳамдаллоҳ Казвинийнинг «Нузҳат ал-кулуб» (Қалблар ҳузури, 1339 йилда ёзилган) асарида Гулзарриюн, араблар келганидан сўнг кўпгина солномаларда Сайхун, араб географи Ибн Ҳордадбеҳ асарларида (IX) аср Хишарт ва Қанқар, Беруний асарларида Хасарт шаклида тилга олинган.

Шуни айтиш керакки, Яхартес ва Яксарт ҳам, Хаҳарт ва Енчўғўз ҳам «Марварид» (инжу) дарёси деган маънони англатган. Хўш, дарёнинг ҳозирги номи — «Сирдарё» қачон пайдо бўлган? Рим тарихчиси Плиний (1 аср) дарёни скифлар Силс дейдилар, деб ёзган. Баъзи олимлар (В.В.Бартольд, С.Г.Кляшторний, Х.Ҳасанов) Силис — «Сир» сўзининг ўзгинаси деб биладилар ва уни дарё атрофида яшаган сар (силис — сир) деган қабила номи билан

¹ Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т. Ўқитувчи, 1996. 124 бет

боғлаш тўғрироқдир, деб ҳисоблайдилар. Демак, Сирдарё қадим замондаёқ ўрта ва юқори оқимларида Яксарт, қуйи оқимида Силис (Сир) деб аталган.

XIII-XIV асрларда Сирдарё этагидаги Жанд шаҳри яқинида Жўжихоннинг ўғиллари ва набираларининг ўрдаси Сир-ўрда деб аталган. Бу фактлар дарёнинг қадимий номларидан бири, икки минг йил давомида халқ оғзида сақланибгина қолмасдан, кўчманчи ўзбек қабилалари Мовароуннаҳрни босиб олгач, аста-секин дарёнинг асосий номи Сирдарё бўлиб қолганини кўрсатади.

«Сирдарё» сўзининг маъноси нима? Дарё номи "Сир", яъни "ранг, бўёқ", "сарик дарё" (лойқа сувли дарё), "сероб" (серсув), "сирли дарё" деган маънони билдиради, деювчиларнинг фикрлари нотўғри эканлигини Х.Ҳасанов айтиб ўтган эди. Бу азим дарё шу атрофларда яшаган сак (силис, сир) деган қabila номи билан аталган дейиш тўғридир.² Бу ном 1963 йилда Сирдарё вилоятига берилди.

Боёвут — Сирдарё вилоятидаги туман ва қишлоқнинг номи. Боёвут қадимги мўғул қабилаларидан бири. Шунингдек, Боёвут 92 бовли ўзбек қабилаларидан бири сифатида, чунончи, XVI асрдаёқ фарғоналик Мулла Сайфиддин Ахсикандийнинг "Мажму ат-таворих" асарида қайд қилинган. Боёвут мўғул тилида "'бойлар" демакдир (алповут — алплар, баҳодирлар). Р.Г.Кузеев Боёвут қабиласининг бир қанча туркий халқлари таркибидаги бой, бойдор, бойлар, боёт каби этнонимлар билан генетик жиҳатдан бир эканлигини исбот қилди.

Боёвут тумани тарихи яқин ўтмиш ҳужжатларида ёзилганидек, 1961 йил 5 апрелдан, Боёвут шаҳарчасининг ташкил топиши 1964 йил 25 июлдан бошланади. Аслида эса "Боёвут" атамаси ҳақида атоқли давлат арбоби ва адиб Шароф Рашидов қуйидагича маълумот беради: "Боёвутликлар кўриқда кулф урган ҳаётларидан мамнун, фахрланишади. Ўтмишни ҳам унутишмайди. Ёшу қари — барча қишлоқнинг тарихини билади. Тарихи эса шундай: бу томонларга Чингизхон ўрдалари бостириб келганида (1219 й), қишлоқ аҳли душманга тиз чўкмади. Жанглардан бирида ёвқир бир йигит мардлик кўрсатиб, душман

² Қораев С. Географик номлар маъноси. Т. Ўзбекистон, 1978. 112 бет

қароргоҳига ўт қўйиб юборди. Қишлоқ оқсоқоли унинг жасоратини кўриб, жангдан кейин суриштиради: "Менга бояги ўт юрак йигитни " кўрсатинглар. Бояги ўт йигит қани?" Афсуски, ҳамқишлоқлар бу илтимосни бажо келтира олишмайди: бояги ўтюррак йигит жангда ҳалок бўлганди. Шу тариқа қишлоқни ҳам "Бояги ўт", "Боёвут" деб атаёт бошлайдилар. Хуллас, «Боёвут» сўзининг келиб чиқиши ўзбек уруғлари номидан олингани аниқ ва бу маълумотлар турли адабиётларда турлича талқини кўзга ташланади.

Ховос — Сирдарё вилоятидаги туман ва қишлоқ номи. Бу қадимий қишлоқ номи дастлаб Истахрий, Ибн Ҳавкал, Мукаддасий асарларида тилга олинади. Илмий этимологияси аниқ эмас, лекин халқ тилида ҳозирги Ховос шаҳарчасига нисбатан қуйидагича изоҳланади. Европа усулида, темир йўллариинг кесилиш бўғинида жойлашган, дастлабки шаҳарча кўринишида бўлгани учун ҳам атроф қишлоқдагилар бу ерни томоша қилишни ҳавас қилганлар. Шунинг учун ҳам Ҳавас, кейинчалик эса Ховос бўлиб айтилган, дейилади. Яна бошқа маълумотларда қадимда бу ерда мавжуд бўлган карвонсаройда бир бой киши бўлиб, унинг Ҳавас исми гўзал қизи бўлган. Шу қизнинг номига жой номи Ҳавас деб аталиб, кейинчалик талаффузда Ховос бўлиб кетган, дейилган.

Бугунги Ховос тарихи айримлар ёзганидек, 1966 йил 23 августдан бошланмайди. Ховос жуда қадимий диёр. Бироқ бағрида доимо яшариш, янгиланиш жўш уриб туради. Афсуски, Ховос бино бўлибдики, бунёдкор халқи юрт озодлиги, эл омонлиги учун доимо курашиб келадилар. Форс-Эрон босқини Искандар Зулқарнайн бошлиқ юнон-македонлар тажовузи, араблар истилоси, мўғуллар ваҳшийлиги ва ниҳоят, чор Россияси қўшинларига қарши кураш... Ховос ҳаммасини бошидан кечирди.

Туман номига келсак, яна бошқа маълумотларда Форс лашкарбошиси Қаҳқаҳ қизининг исми Ҳавасдир. У ерлик жасур йигитни севиб қолади, уруш тўхтайдди. Ҳавас ободончилик ишларига раҳнамо, маҳаллий халққа меҳрибон бўлганлиги туфайли ушбу туман Ҳавас — Ховос номини олади. Ушбу афсоналар қанчалик ҳақиқатга яқинлиги юқоридаги келтирилган маълумотларга ўхшашлигидан аниқлаш қийин бўлмаса керак.

Мирзачўл — номининг келиб чиқиши 1900 йилга бориб тақалади. Тошкентлик бир бой 1900 йилда чўлга сув чиқариб экин эккан. Унинг исми Мирза бўлиб, у мардикорларни олиб келиб, ишлатган. Экинлар яхши бўлгани учун бой мардикорларга яхши ҳақ тўлабди. Буни эшитган одамлар ҳар томондан кўчиб кела бошлабдилар. Одамлар кўчиб келаётган кишиларга «қаерга кетаяпсизлар?» дейишса, «Мирзанинг чўлига кетяпмиз», деб жавоб беришар экан. Унинг эккан қовун-тарвузлари шаҳар бозорларида яхши сотилар экан. «Бу маҳсулотлар қаердан келтирилган?» десалар, сотувчилар «Мирзанинг чўлидан», яъни Мирзачўлдан деб айтишар экан. Шундан сўнг бу ерга Мирзачўл номи берилган экан. Яна бошқа маълумотларга кўра чўлда биринчи ўзлаштириш бошланганида ерлар ҳайдалиб, ўзлаштириладиган ерларга марза тортилган экан (марза — тупроқ уюмидан тортилган чегара). Халқ шу ерларни марза тортилган ер деб аталган. Кейинчалик бу ерлар «Марзачўл», талаффузда бузилиб «Мирзачўл» бўлган, дейилади. Яна айримлари Мирзачўл дегани қуруқ, «оч чўл» дегани дейишади. Уни бу ерга келган руслар "Голодная степь" деб атаганлар.

Мирзачўл 1917 йилга қадар Самарқанд вилоятининг Хўжанд уездига қарашли бўлиб, кейинчалик, Туркистон Автоном Республикаси — Голодностепская уездига ўтди. Мирзачўл 1923 йили қўрғон, 1925 йили туман деб эълон қилинди. Мирзачўл 1948-50 йилларда шаҳар типига кўрғон номини олиб, 1952 йилга келгач, шаҳар номига эга бўлди. Ҳозирги кунда Мирзачўл номи билан Сирдарё вилояти Мирзаобод туманидаги биргина посёлкага Мирзачўл номи берилган. Юқорида келтирилган Мирзачўл шаҳарча-қўрғон дейилгани бу ҳозирги Гулистон шаҳрига айланган.

Сабот (Савот) — Ховос туманидаги қишлоқ. Ҳозир Янгиобод туманига қарайди. Бу қишлоқ тарихий жой бўлиб, катта савдо йўли устида жойлашган. Бу ном араб географи Ибн Ҳавкал, Истахрийн ва Мақдисий асарларида тилга олинади. Сабот — арабча ном бўлиб, «ём», «бекат», «карвонсарой» демакдир.

Тўпак — Мирзаобод туманидаги қишлоқ. Ўзбек уруғларидан бўлган парчаюз уруғининг бир бўлаги тўпак деб аталиб, ном шундан олинган.

Сўфи қишлоқ - Мирзаобод туманидаги қишлоқ бўлиб, қишлоқда динга берилган сўфилар кўп бўлгани учун қишлоқ кейинчалик халқ орасида шу ном билан аталган дейилади.

Қорасийроқ - Мирзаобод туманидаги қишлоқ номи бўлиб, парчаюз уруғининг бир бўлаги. Қишлоқ аҳолисининг кўпчилигини шу уруғ вакиллари ташкил этади. «Сийроқ» — «юз», «бет» деган маъноларни билдиради. Уруғ бошлиғи юзи қора бўлгани учун «сийроғи қора», «Қорасийроқ йигит» деб қақирилган. Шундан сўнг ушбу ном кенг оммалашиб қишлоққа ҳам айнан шу ном берилади.

Бешқўш — Мирзаобод туманидаги қишлоқ бўлиб, ўзбек уруғларидан бирининг номи. Асосий аҳолиси “беш қўш” уруғидан бўлгани учун ушбу қишлоқ номини олган. Бу ерда яшовчи аҳоли асосан Зомин тоғларидан кўчиб келган.

Сирдарё вилояти маркази бўлган бугунги кундаги ўз чиройини кўрсатиб ривожланиши сари илдам бораётган Гулистон шаҳри, яъни Гулистон номининг келиб чиқиши ҳақида тўхталиб ўтамиз. Гулистон шаҳри XVI асрдан эътиборан Аччиққўл номи билан маълум.¹

Гулистон — Сирдарё вилояти маркази ва туман номи. Мирзачўл ерлари гулистонга айлантирилади, деган мақсадда халқимиз ҳалол ва тинимсиз меҳнатлари эвазига чўлда каналлар қазиб, сув чиқариб, тақир ерларни боғу-бўстонга айлантиришди, ўнлаб қишлоқ ва шаҳарчалар бунёд этишди. Мирзачўлнинг маркази саналган ва аввал Мирзачўл станцияси деб юритилган жойга, яъни 1959 йили собиқ Мирзачўл шаҳрига Гулистон номи берилди. Гулистон шаҳри 1923 йил Мирзачўл аҳоли кўрғони эди. 1952 йилда шаҳар мақомини олиб, 1901 йил 8 майда Гулистон шаҳри деб аталган. «Дўстлик» маҳалласи, собиқ

¹ Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской облсти. Т. Фан, 1992., С.5.

«Октябрь» колхози ўрнида 1992 йил 27 январь куни ташкил топди.

«Гулистон шахрининг бугунги кунда ўз номига муносиб тарзда чирой очиб, тобора кўркамлашиб бораётганини алоҳида эътироф этмоқчиман», - деган эди Президентимиз И. Каримов 1990 йил 5 мартда Гулистон шахрини Сирдарё вилояти маркази сифатида тиклашганида.

Паромовул — Гулистон туманидаги қишлоқ номи. Бу қишлоқ дарё бўйида жойлашган бўлиб, дарёдан кечиб ўтиш учун паром шу қишлоққа ном тариқасида қўйилган. Қишлоқ шунинг учун ҳам Паромовул деб юритилган. Жувонсийроқ - Сирдарё вилояти Гулистон туманидаги қишлоқ номи. Жувонсийроқ - этноним: айнан «почаси йўғон» деган маънони билдиради.

Обитавон — Сайхунобод туманидаги қишлоқ номи. XIX аср охирларида Россиядан кўчиб келган руслар томонидан бунёд этилган бўлиб, «Обетованный» (обетованная земля) — «орзу қилинган ер» деб аталган. Кейинчалик маҳаллий халқ уни Обитавон деб ўзлаштириб олган.

Шўрўзак — Сайхунобод туманидаги қишлоқ ва ариқ номи. Ўзак сўзидан таркиб топган. Хусусан сув жой номлари ўрнида ўзак, ўқўзак (дарёча) сўзининг ўзгаришидан пайдо бўлган.

Сардоба — Сирдарё вилояти Оқ Олтин тумани маркази бўлиб, Самарқанд вилояти Пахтачи туманида ҳам Сардоба қишлоғи бор. «Сардоба» - тожикча сард-совук, об-сув сўзларидан ҳамда от ясовчи -а қўшимчасидан таркиб топган бўлиб, «муздек сув сақланадиган жой» деган маънони билдиради. «Сардоба» асли сув иншооти номи. Оқар суви бўлмаган жойларда усти гумбазсимон қилиб ёпилган, таги ва деворлари тош, ғиштдан терилган, сув кирадиган тешиги, устида мўриси ва сувидан фойдаланиш учун одам кириб чиқадиган махсус жойи бўлган қадимий сув ҳавзаси Сардоба деб юритилган.

Қамаристон – Сирдарё шаҳридаги яшаш шаҳарчаси. Тарихдан беҳабар бўлганлар уни комар, яъни чивинлар макони дейди. Аслида эса бу ерда бўлган қўл суви сатҳидан ой қамар акс этиб тургани учун бу шаҳарча Қамаристон деб аталади.

Бахт шаҳри 1913 йилда Ўрта Осиё темир йўли устида дастлаб бекат, сўнгра Велико-Алексеевск номли аҳоли қўрғони сифатида шаклланди. 1961 йил 11 октябрдан бошлаб Бахт номи билан маълумдир. 1995 йилда 22 декабрда шаҳар мақомига лойиқ деб топилди.

Янгиер шаҳри тарихи 1957 йил 15 мартдан бошланган. Янгиер чўлқуварлар шаҳри сифатида ном таратган. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, шўро тузумидан қолган эскн номлар ўрнига янги мазмунли жой номларига алмаштирилди. Бу ҳам мустақилликнинг меваси, ўзимизга хос, ўзимизга мос, яшаб турган жойимизнинг номини танлаш имконини яратганлигининг яққол мисолидир.

Жойга ном бериш жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларининг тараққиёт даражасига боғлиқ. Шу ердаги кишиларнинг асосий машғулоти чорвачилик бўлса, жой бир хил, деҳқончилик бўлса, иккинчи хил, саноат бўлса, учинчи хил ном олиши мумкин. Шундай қилиб, ном жойининг хусусиятларинигина эмас, балки шу номни қўйган жамиятнинг хусусиятларини ҳам акс эттиради. Жой номларини таҳлил қилаётганда ана шу муҳим қоидаларни назарда тутиш зарур, бу қоида топонимиканинг асосий қонуни деб ҳам аталади.

Хулоса ва тавсиялар

1. Мактаб ўлкашунослигининг вазифаси ўқувчилар томонидан таълим-тарбия мақсадида ҳар хил манбалар бўйича ва бевосита кузатишлар асосида ўз ўлкаси ҳудудини ҳар томонлама ўрганишдир. Ўлкашунослик ҳаёт билан боғланишнинг қудратли воситасидир. Кўпчилик ўқувчиларнинг мактабни битирганларидан кейин маҳаллий саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига

ишлаш учун боришлари ҳисобга олинганда, ўлкашунослик алоҳида аҳамият касб этади.

2. Ўлкашунослигининг асосий мақсади география дарсларида таниш материаллар асосида олган билимларни мустаҳкамлашдан иборатдир. Ўлкашунослик ўз олдига икки мақсадни қўйиб ўрганилади. Бири ўз ўлкасининг ўтмишини археологик, этнографик, топономик, қўлёзма асарлар ва архив ҳужжатлари асосида ўрганиш ва уларни бир тизимга солиш, иккинчиси шу тўпланган манбалар асосида ўрта мактаб дарсларида фойдаланиш. Бу эса дарсларини мазмунли ва тушунарли бўлишини таъминлайди.

3. Шундай қилиб, географияни ўқитиш “оғзаки” бўлмай, балки ҳақиқатни кузатиш асосида курилади. Бунда ўлкашуносликдан географияни ўқитишда ҳар куни ва узлуксиз фойдаланиш кераклиги маълум бўлади. Барча дарслар ўлкашунослик тамойили асосида тузилиши керак. Ўқув ўлкашунослигини ўлкани ўрганиш бўйича фақат юриш ва тўғарак ишлари ташкил қилиш билангина эмас, балки ҳар хил табиий ҳодисаларни мунтазам кузатишлар билан, ўрганилаётган ҳудудининг ажойиб табиий ва хушҳаво жойларни текшириш билан ҳамда ўз кузатишларини умумлаштириш билан ҳам боғлаш керак бўлади.

4. Ўлка ички сувларининг умумий хусусиятларини аниқлаш учун ўлканинг табиий географик ва гидрологик хариталарини кўриб чиқиш лозим. Улар ва бошқа манбаалар асосида ўлка гидрологик шароитининг асосий таркибий қисмлари ҳақида маълумотлар йиғиш мумкин.

5. Аҳолини иш билан таъминлаш ва даромадларини оширишнинг муҳим йўналиши сифатида шахсий ёрдамчи хўжаликларда, дехқон ва фермер хўжаликларида қорамоллар боқиш ва уларнинг бош сонини кўпайтириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш бўйича ҳукумат томонидан кўрилаётган чоратadbирларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Қолаверса, бандликнинг ушбу омили энг кам сармоя талаб қилади. Уларни иқтисодий жараёнларга тўлақонли жалб этиш учун бундай субъектлар фаолият кўрсатишини кенгайтириш зарур.

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалари рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар

стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

5. Абдумаликов Г. Туризм. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
6. Баратов П. Ер билими ва ўлкашунослик. –Т.: Ўқитувчи, 1980.
7. Даринский А.В. Краеведение. - М.: Просвещение, 1987.
8. Карпов В. Энциклопедический словарь юного географа – краеведа. - М.: Просвещение, 1981.
9. Мешечко Е.Н. Географическое краеведение. - Минск, Университетское, 1986.
10. Мактаб ўлкашунослиги (маърузалар матни). Тузувчи З.С.Саидкаримова - Т.: 1999.
11. Музей ўлкашунослик практикаси -Т.: Ўқитувчи, 1978.
12. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1988.
13. Нехлюбова А.С. и др. Полевая практика по природоведению. -М.: Просвещение, 1986.
14. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: Муҳаррир, 2009.-431 б.
15. Строев К.Ф. Географическое краеведение. -М.: 1974.
16. Сафиуллин Х.З. Географическое краеведение в общеобразовательной школе. -М.: 1979.
17. Сайёҳлик ўлкашунослик тўғараклари. Дастурлар тўплами. –Т.: Илм зиё, 2008. -160 б.
18. Солиев А. Ўзбекистон географияси. Дарслик. - Т.: Университет, 2014.-152 б.
19. Хайдаров К., Нишонов С. Табиатшунослик асослари ва болаларни атроф-муҳит билан таништириш. -Т.: Ўқитувчи, 1982.
20. Эгамов Б. Таълимда тоғ туризми. Ўқув-методик қўлланма. –Т.: Илм зиё, 2009. -160 б.
21. Эрбўтаева Ў.С., Баратов И., Алибеков У., Бектурдиев Ш. Сирдарё вилояти тарихи. Гулистон, 2010. – 23 б.
22. Юньев И.С. Краеведение и туризм. -М.: Знание, 1974.
23. Қориев М., Хисомов А. География экскурсиялари. -Т.: Ўқитувчи, 1960.

24. Қўчқоров Б. ва б. Саёҳатни ташкил қилиш. –Т.: Илм зиё, 2008.
25. Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т.: Фан, 1991.
26. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Т.: О'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2005.-240 б.
27. Ҳасанов И.А., Гуломов П.Н., Ўзбекистон табиий географияси (1- қисм). - Т.: Ўқитувчи, 2007.
28. Ҳасанов И.А., Гуломов П.Н., Қаюмов А.А. Ўзбекистон табиий географияси (2-қисм). Тошкент. “Университет”, 2010.
29. “Ўлкашунослик” фани бўйича тайёрланган ўқув услубий мажмуа. ЎЗМУ ички тармоғи.
30. www.undp.uz (Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастури Веб-сайти).
31. www.Ziyo.net

Гулистон давлат университети 4-курс талабаси Исроилов Сардор Абдукарим ўғлининг 5110500-география ўқитиш методикаси таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун «Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятларини очиб бериш» мавзусидаги битирув малакавий ишига

Тақриз

Ўлкашунослик тамойилининг асосий мақсади география дарсларида таниш манбалар асосида олган билимларни мустаҳкамлашдан иборатдир. Ўлкашунослик ўз олдида икки мақсадни қўйиб ўрганилади. Бири ўз ўлкасининг ўтмишини археологик, этнографик, топономик, қўлёзма асарлар ва архив ҳужжатлари асосида ўрганиш ва уларни бир тизимга солиш, иккинчиси шу тўпланган маълумотлар асосида ўрта мактаб дарсларида фойдаланиш ҳисобланади. Бу эса дарсларини мазмунли ва тушунарли бўлишини таъминлайди.

Бугунги ўз-ўзини англаб, мустақиллигимиз кун сайин мустаҳкамлашиб бораётган шароитда она юртимизнинг ҳар бир фарзанди учун Ватанимиз тарихини севиш, ўрганиш, дилига жон этишдан ҳам муқаддасроқ бурч бўлмаса керак. Тарихга назар ташласак, ўз ўлкасини севмаган ва унинг тупроғини ардоқламаган биронта зотни учрата олмаймиз. Шунинг учун ҳам Ватанимизнинг ҳар бир фарзанди ўз Ватанини севиши, унинг тарихини ўрганиши, табиатини, уни асраб авайлаши керак. Бу ишларни бажаришда ўлкашунослик фани шу жумладан мактаб ўлкашунослигини ўрни алоҳидадир. Мактаб ўлкашунослик фани ўқитилар экан, тўпланган археологик, этнографик, топономик ва архив ҳужжатлари маълумотларини ўқувчиларга ўргатиш аҳамиятлидир. Шу боис Исроилов Сардор томонидан танланган «Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятларини очиб бериш» мавзуси долзарб ҳисобланади.

Шунингдек, география фанини ўқитишда фойдаланиладиган методлар тизимини яратишда методист олимларимиздан П.Баратов, О.Мўминов, Т.Абдуллаева, Е.М. Бельскаялар самарали иш олиб борганлар. Исроилов Сардор ўз тадқиқот ишларида турли фан соҳалари – климатология, физиология, микробиология, физика, кимё, табиий география, экология соҳаларида қўлланиладиган усуллар ва методлардан фойдаланган.

Бўлажак педагог бакалаврлари ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятида, жумладан, мактаб, коллеж ва лицейларда ўқувчиларга дарс бериш жараёнида, турли илмий тадқиқот ишларини ташкил этишларида, улардан халқ хўжалигининг турли соҳаларида самарали фойдаланишда ушбу фан бўйича олган назарий ва амалий билимларига таянадилар. Айниқса, мактабда география дарсларини ушбу фандан олган назарий ва амалий билимларини қўллаган ҳолда ўтиши ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишларини орттириши табиийдир. Ушбу битирув малакавий иш кириш, 2та боб, тадқиқот ишини амалга ошириш мобайнида ишлаб чиқилган илмий хулоса ва тавсиялар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат, иш юксак савияда ёзилган.

Кириш қисмида танлаб олинган мавзунинг долзарблиги, тадқиқотнинг илмий жиҳатдан янгилиги асосланган, унинг мақсади ҳамда вазифалари келтирилган. Талабаларнинг ўлкашунослик тамойилини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларида фойдаланиш, бу жараёнда янги информация – педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгаллиги ишда очиб берилган.

Исроилов Сардор ўз ишини юксак савияда бажарганлиги, битирув малакавий ишнинг амалдаги Низом талабларига тўла жавоб беради, яхши баҳога баҳолайман.

Гулистон давлат университети 4-курс талабаси Исроилов Сардор
Абдукарим ўғлининг 5110500-география ўқитиш методикаси таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун «Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятларини очиб бериш» мавзусидаги битирув малакавий ишига тадқиқот раҳбари

Хулосаси

Ўлкашуносликка оид илк элементар билимлар даставвал 3 ва 4-синфдаги “Табиатшунослик” дарсларида ҳамда 5-7 синфларда “Табиий география” дарсларида берилади. “Табиий география” дарслигида ўқувчилар атрофимизни ўраб турувчи оламнинг тузилиши, табиатдаги жисм ва моддалар, маҳаллий об-ҳаво белгилари, ўлкамизда куз, йил фасллари, ҳар бир фасл хусусиятлари, ижтимоий фойдали меҳнат, ўлкамизда учрайдиган қушлар, ҳашаротлар, ўсимликлар, мактаб ҳовлисида гербарий тайёрлаш, мамлакатимиз ер юзасининг тузилиши, ўлкамизда қиш, уй ва ёввойи ҳайвонларнинг қишдаги ҳаёти, ўлкамизда баҳор, баҳорда ўсимликлар ҳаёти, ўсимликларнинг кўпайтирилиши, баҳорда кишиларнинг меҳнати, ҳашаротлар ҳаёти, қушларнинг қайтиб келиши, уй ва ёввойи ҳайвонлар ҳаёти, инсон ва табиат, шаҳар ва қишлоқ, ёз – ўтади соз мавзулари орқали ўлкашуносликка оид бўлган билимлар берилади.

Исроилов Сардор ўлкашунослик тамойилини география дарсликлари асосида ёритиб берган. Бунда ўлкашунослик таълим тарбияни турмуш, ишлаб чиқариш, янги жамият қуриш тажрибаси билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганишини ёрита олган. Ўқитиш жараёнида ўлка маълумотларидан ўринли фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкасини тарихини билиб олишга, чуқур билим олишга, мустақил ижод қилишга бўлган қизиқишини орттиради ва келгуси ҳаёт йўлини танлаб олишга ёрдам беришини очиб берган. Ўлкашунослик тамойилининг бутун муваффақиятини шу ишга раҳбарлик қилаётган ўқитувчининг билимига ва ташкил қила олишига боғлиқ. Агар ўқитувчи ўз ўлкасини яхши билса, бу ҳақдаги оғзаки ва ёзма манбаларни мунтазам ўрганиш билан бирга ўқувчиларнинг ота оналари, кексалар, ўлкашунослик ташкилотининг ходимлари билан суҳбатлар олиб бориб, педагогик маҳоратини ишга солса, ўқувчиларнинг фаоллиги ортиб боради, ўтилган материалларни тўлиқ ўзлаштириш билан бирга уни ҳаётга ҳам татбиқ қила бошлайди. Натижада ўқувчиларнинг пухта билим олиш билан бирга ўз ўлкасига бўлган меҳр-муҳаббати ортади ва тарихий тасаввур ҳамда тарихий тушунчаси шаклланишини исботлаб берган.

Исроилов Сардор илмий дунёқарашни шакллантиришда ўлкашунослик тамойилининг муҳимлигини тадқиқот ишида аниқ педагогик йўналишлар асосида батафсил ёрита олган. Тадқиқот ишининг кириш қисмида танлаб олинган мавзунинг долзарблиги, тадқиқотнинг илмий жиҳатдан янгилиги асосланган, унинг мақсади ҳамда вазифалари келтирилган.

Биринчи боб “Географияни ўқитишнинг дидактик тамойиллари” деб номланган бўлиб, бунда географияни ўқитишда ўлкашунослик тамойилининг моҳияти ва усуллари атрофлича ёритилган.

Иккинчи боб “Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятлари (Сирдарё вилояти мисолида)” деб номланган бўлиб, унда илмий дунёқараш элементларини шакллантиришда Сирдарё вилоятидаги ўлкашунослик тамойили тадқиқот ишида батафсил ёритиб берилган

Исроилов Сардор ўз ишини юксак савияда бажарганлиги, битирув малакавий ишнинг амалдаги Низом талабларига тўла жавоб беришини ҳисобга олиб, ҳимояга тавсия этаман.

**«Экология ва география»
кафедраси доценти:**

Л.Каршибаева

Гулистон давлат университети 4-курс талабаси Исроилов Сардор Абдукарим ўғлининг 5110500-география ўқитиш методикаси таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун «Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятларини очиб бериш» мавзусидаги битирув малакавий ишига

Тақриз

Бўлажак педагог бакалаврлари ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятида, жумладан, мактаб, коллеж ва лицейларда ўқувчиларга дарс бериш жараёнида, турли илмий тадқиқот ишларини ташкил этишларида, улардан халқ хўжалигининг турли соҳаларида самарали фойдаланишда ушбу фан бўйича олган назарий ва амалий билимларига таянадилар. Айниқса, мактабда география дарсларини ушбу фандан олган назарий ва амалий билимларини қўллаган ҳолда ўтиши ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишларини орттириши табиийдир. Ушбу битирув малакавий иш кириш, 2та боб, тадқиқот ишини амалга ошириш мобайнида ишлаб чиқилган илмий хулоса ва тавсиялар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат, иш юксак савияда ёзилган.

Кириш қисмида танлаб олинган мавзунинг долзарблиги, тадқиқотнинг илмий жиҳатдан янгилиги асосланган, унинг мақсади ҳамда вазифалари келтирилган. Талабаларнинг ўлкашунослик тамойилини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларида фойдаланиш, бу жараёнда янги информацион – педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгаллиги ишда очиб берилган.

Исроилов Сардор ўлкашунослик тамойилини география дарсликлари асосида ёритиб берган. Бунда ўлкашунослик таълим тарбияни турмуш, ишлаб чиқариш, янги жамият қуриш тажрибаси билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганишини ёрита олган. Ўқитиш жараёнида ўлка маълумотларидан ўринли фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкасини тарихини билиб олишга, чуқур билим олишга, мустақил ижод қилишга бўлган қизиқишини орттиради ва келгуси ҳаёт йўлини танлаб олишга ёрдам беришини очиб берган. Ўлкашунослик тамойилининг бутун муваффақиятини шу ишга раҳбарлик қилаётган ўқитувчининг билимига ва ташкил қила олишига боғлиқ. Агар ўқитувчи ўз ўлкасини яхши билса, бу ҳақдаги оғзаки ва ёзма манбаларни мунтазам ўрганиш билан бирга ўқувчиларнинг ота оналари, кексалар, ўлкашунослик ташкилотининг ходимлари билан суҳбатлар олиб бориб, педагогик маҳоратини ишга солса, ўқувчиларнинг фаоллиги ортиб боради, ўтилган материалларни тўлиқ ўзлаштириш билан бирга уни ҳаётга ҳам татбиқ қила бошлайди. Натижада ўқувчиларнинг пухта билим олиш билан бирга ўз ўлкасига бўлган меҳр-муҳаббати ортади ва тарихий тасавури ҳамда тарихий тушунчаси шаклланишини исботлаб берган.

Исроилов Сардор ўз ишини юксак савияда бажарганлиги, битирув малакавий ишнинг амалдаги Низом талабларига тўла жавоб беради, яхши баҳога баҳолайман

Экология ва география
кафедраси доценти

Хидиралиев К.Э.

“Экология ва география” кафедрасининг навбатдан ташқари йиғилиши

10- баённомаси

29.05.2020

Қатнашдилар: г.ф.н. Юлдашов А.У. (факультет декани), г.ф.н. Каршибаева Л.К. (кафедра мудири), проф. Комилова Н., г.ф.н. Хидиралиев К.Э., катта ўқитувчи Ахунбобоев М.М., доц. Ходжиматов А.Н., И.Я.Зикиров, С.Саттаров, К.Ишанқулова, М.Н.Мадраҳимова, М.Умматова.

Кун тартиби

Битирувчи 4- курс 20-16 гуруҳ талабаси Исроилов Сардорнинг битирув малакавий ишининг дастлабки ҳимояси ҳақида.

1- Масала юзасидан кафедра мудири Л.Каршибаева сўзи: Битирувчи Исроилов Сардорнинг битирув малакавий иши дастлабки ҳимояси белгилаган кунда аниқ режа асосида ўтказилди. Битирув малакавий иш диплом асосида тайёрланган.

Эшитилди: 4-курс талабаси Исроилов Сардор “Ўлка табиий шароитини ўрганишнинг географик хусусиятларини очиб бериш” мавзуси бўйича маъруза қилди.

Эшитилди: илмий раҳбар Л.Каршибаева, талаба Исроилов Сардор битирув малакавий иши долзарб мавзу бўйича режа асосида бажарилиб иш тўлиқ яқунланган.

Кафедра йиғилиши қарор қилади:

1. 4-курс 20-16 гуруҳ талабаси Исроилов Сардорни битирув малакавий иши бўйича қилган маърузаси тингланиб, бу иш ҳимояга тавсия этилсин.
2. 4-курс 20-16 гуруҳ талабаси Исроилов Сардорни битирув малакавий ишига тақризчи этиб, Мирзаобод тумани география фан ўқитувчиси Қурбонова М. этиб тайинлансин.
3. 4-курс 20-16 гуруҳ талабаси Исроилов Сардорни битирув малакавий ишига ички тақризчи этиб, “Экология ва география” кафедраси доценти Хидиралиев К.Э тайинлансин.

Кафедра мудири:

Л.Каршибаева

Котиб:

М.Умматова

